

Bohemica Olomucensia

roč. 6 (2014)

č. 3/4

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře udělené roku 2014 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, programu V. Excellence, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci: Zlepšení publikačních možností akademických pedagogů ve filologických a humanitních oborech.

Obsah

Studie

LASS, Andrew. Tourists and discontented places in the Old Town of Prague.....	181
RYANOVÁ, Marie-Laure. Víc než mýtus a metafora: K narativitě v digitálních médiích.....	191
RUBIO, Enrique Gutiérrez. Pojem „domov“ v českých překladech Rilkovy básnické sbírky <i>Larenopfer (Oběť lárům)</i>	208
LUKÁŠ, Martin. Hledání údělu člověka a básníka. Na okraj pozdního básnického díla Vladimíra Vokolka.....	218
SVOBODOVÁ, Jindřiška. Budování identity prezidentských kandidátů na facebookových profilech	236
BLÁHA, Ondřej. Specifika českého jazykového obrození.....	252

Skici

PELUNĚK, Lukáš F. Neznámý Petr Gzell: Několik poznámek k jednomu z autorů první gramatiky českého jazyka.....	267
--	-----

Recenze a zprávy

LUKÁŠ, Martin. Kniha, která neustále myslí na sebe	273
GILK, Erik. Zdařilý obraz literární kritiky druhé dekády dvacátého století ...	277
NEŠPOR, Josef. Jablka s křenem mi nechutnala.....	280
BLÁHA, Ondřej. Otazníky nad kenaanštinou	283

BLÁHA, Ondřej. Starý český nápis na márnici v Charváttech.....	292
BLÁHA, Ondřej. Budyšínské zasedání komise pro spisovné jazyky.....	295
MALČÍK, Petr. Zdenka Rusínová jubilující.....	304

Studie

Tourists and discontented places in the Old Town of Prague

Andrew Lass

*All that you have seen in this world are ideas according to which it is possible to examine all things
that take place in the other worlds and discover whether they are right.¹*
J. A. Comenius, *Mundus possibilis*, circa 1645

Overture

When, in 1973, I came to graduate school I was eager to catch up on all that anthropology I had heard of and missed during my undergraduate years at Charles University in Prague. I was pleasantly surprised to learn that I could indulge in the study of European tourism instead of peasantry; it seemed a bit risqué to be studying something like that. Though I had little experience as a tourist and there were no tourists to speak of in Prague at the time, the idea that one could examine the complex point of contact, that ambiguous culture of mediation that develops between the two sides that characterize tourism *in situ*, made a deep impression on me. I know better now, lost in search of the Old City of Prague itself lost to the stampede of tourists who walk the narrow corridors of entertainment protected by their guidebooks from getting lost or from knowing too much.

At once perceived as a welcome source of income and a never-ending infestation of insects, the ubiquitous tourists and the industry that caters to them are usefully described in terms of sensory commoditization, the arbitration of taste and all manners of sensing, as the bottomless pit for the serial reproduction of authentic memories. This paper explores one particular local claim about the normative and experiential impact tourism has on the sense of place. As familiarity gives way, under repetitive acts of estrangement, to an angering sense of loss, the 'spirit of the place' is frequently cited as the victim of this abusive onslaught. My point will be this: if we take the idea of *genius loci* literally, we will discover, beyond the everyday, figurative meaning of the term, a discursive practice the understand-

¹ "Quicquid enim in toto possibili Mundo vidisti, Ideae sunt, ad quas in reliquis Mundis omnia fiunt, et an recte facta sint, examinari possunt." As quoted in Patočka (2003, p. 387).

ing of which may even be intentionally veiled. This tactical move redirects our attention away from theories of tourism that focus on the “commoditization of cultural forms” or, that implicate “narcissistic ego structures in the consumption of intangible qualities.”² Instead, I propose a way of describing a tourist location as a tough competitor on an ontological landscape, as a volatile interpenetration of otherwise separate worlds, both actual and possible, with multiple agents and agendas.

The Latin wording *genius loci* is invoked more often than its Czech translation *duch místa*, the spirit of the place, although both words *duch* (spirit) and *místo* (place) are used on their own liberally and with the same range of meanings as their English cognates. It is as if the very sound of Latin evoked an aspect of that which the expression refers to, something that is both real and elusive. The problem I and all my friends and acquaintances face is that the *genius loci* have gone missing. When approached about this issue, some were agitated others nonplused. All maintained that things had changed, that the Old City has lost its charm and, with the exception of a couple of pubs and cafes, was best avoided, as most did, unless you worked there and had to pass through it. A few maintained that it was quiet and “ours again” (*opět naše*) at night and at the break of dawn and for a few weeks in February. I disabused them of this naive opinion by playing the deafening arias from an unknown Scottish operetta I had recorded from my hotel window at around 3:00 AM, performed while kicking an empty beer bottle by a group of heavily tattooed and inebriated men in pleated skirts returning from the *Irish Pub*, which is just around the corner on *Liliová*, right across the street from the *Pussy Bar*. However, a friend, old enough to recall the final years of the First republic and World War II, insisted that “the *genius loci* was first trampled by the Nazis and, with the systemic neglect of the Communist era, it had no time to recover”. While she agreed that the tourist plague is further grinding it into the ground, “at least the buildings are getting repaired and shops have opened up, there is some color and life where it was so dreary ever since the German armies entered 60 years ago”.

I had noticed that something was wrong a few years ago. I had been taking pictures of the passing of time since I first took up photography at age 14. The block of four streets near the Old Town Square that I had been circling since the summer of 1998 was the source of dozens of still lives depicting the memorializing effect of natural decay in the walls, drainpipes and the reversed reflections discoverable in the gray patina of broken windowpanes. Then, one day, I noticed that there was “nothing left to photograph” (*už není co fotografovat*). I told my friend. “Of course there isn’t...” he replied. “The walls and nooks have no stories left to tell.” The disturbing feeling was followed by an equally disturbing thought. I figured that “someone had stolen it”. It seemed clear to me that the encroach-

² MacCannell (2002, p. 146–151).

ing tourism (broadly conceived) more than the effects of urban renewal were to blame. The hordes may be attracted to the beauty, the sense of unspoiled layers of architectural history, and the repetitious performances of Mozart's *Don Giovanni* to be followed by several half-liters of beer. A familiar sight around the globe, the stream seems endless. Today's thousands will tire their feet following the Royal Path in both directions like ants and leave with a few fake souvenirs (an oxymoron of sorts) and several gigabits worth of mementos. Several thousand more will pass through tomorrow.

In 2007, apparently, tourism accounted for 11% of the Czech Republic's GDP. According to the estimates of the Ministry of Foreign Affairs, 9 million foreigners visited for a day or more of whom some 90% traveled through Prague and 90% of those, about 7.2 million, will have walked the Royal Path. For comparison, the population of the country was about 11 million and Prague had fewer than 2 million registered residents. The Royal or Coronation Path stretches from the Powder Gate in the Old Town, across the Old Town Square, pass the former Jewish Quarter through the narrow streets to cross over Charles Bridge, and continues up the hill to the Hradčany castle. It is literally packed with visitors of whom, it seems, but a trickle will venture into a side street only to turn back. It is a revealing sight. A couple standing alone, outcasts from this rush, is looking to match the street sign with their maps so that they can trust their actual location. Funny thing about tourism, we crave other places to get away from our own but getting lost is a terrifying thought appropriate in fairy tales or adventure movies we are drawn into from the safety of our chairs. Will pocket GPS turn the tables and make "getting lost" into another 'added value'?

The Blunder

In May 2008, I spent two weeks in Prague barricaded in "the nicest hotel in the noisiest place" of the city I grew up in and continue to claim as my own. The point was to observe tourism first hand. Playing tourist at home, in places that harbor strong memories that fail to ease the jarring present, is a perverse exercise in participant-observation. It was also illuminating.

Prior to our meeting this spring, I had been in correspondence with Kateřina, an architectural historian, over her work on the razing of the Jewish Ghetto and the district of *Josefov*. Between the late 1890's and first years of the 20th century Prague underwent a major reconstruction and expansion and the threat to the *genius loci* was a centerpiece of heated debates at the time. As we sat amidst the noisy tourist trappings of the Royal Path, Kateřina smiled at my insistence that the tourists had stolen the *genius loci*. I had suggested that perhaps the historical Old Town provided a kind of theatre stage, on lease to the global tourist industry for the performance of local tourism, and offered *façadism* as a term I coined to

denote the phenomenon and its most distinctive feature, the freshly renovated buildings that presented their fronts as stage props. Her agreement with my description was emphatic. In her opinion “first, the facial uplifts of the old buildings are not, historically speaking, always the best choices and, second, the magistrate is much more concerned with the looks and less with whether internal reconstructions result in significant loss of historically invaluable architectural designs, such as vaulted ceilings, stairwells or the spatial disposition of rooms”. As for the sense of loss, the co-editor of the multivolume “Disappeared Prague” (*Zmizelá Praha*)³ observed that when she looked at many of the more recent buildings that lined the streets of the Old Town – for example, the 1903 Secession style building across the street⁴ from where we sat – all she saw were the buildings that stood there before. She had not lived in the 19th century yet her feelings of loss and nostalgia and the visual sense of how things had been before were just as strong. In what way does it matter that she was drawing on her expert knowledge of paintings and photographs from the time? Clearly, she must have access to another world.

Shortly after I had returned from Prague, I received the following email from her: “I have been thinking about the ‘stolen Prague’. I recalled an argument I had approximately 10 years ago with one young art historian. We argued about the *genius loci*, that is, about that feeling of a kind of infatuation, of being transfixed or even bewitched, that one is at times overtaken by when in contact with a particular place. The gist of our disagreement had to do with whether the *genius loci* emanates from that place or from the person. My colleague maintained that a *genius loci* is an integral part or attribute of the configuration, the appearance, or formation of the place, that it is, therefore, not transferable and is always present in that place. It is one of its attributes. I maintained, to the contrary, that *genius loci* is an immaterial product of a relationship that develops in a person in contact with this place and that he can also carry it away within him, for example, in the form of a spiritual tie. As I go over the basis of the argument again in my mind, I realize how trivial this matter is, since no one has ever seen the *genius loci*, and it is therefore impossible to catch it, lock it in a cage, examine it and determine its genetic origins, whether it was lurking “in a given place in order to ambush a person” or lurking “in a person in order to ambush a place”. But, in any case, if my version is correct, it could provide one of the keys to explaining your feeling of a ‘stolen Prague’...”

My answer followed a day later: “Your conversation with a colleague art historian speaks beautifully to an important aspect of *genius loci*, that is, to the problem of its essence (existence) and ‘presence’. From a scholarly, that is to say analytic point of view, I agree with your conception from which stems my own attempt at

³ Nakladatelství Paseka, 2002.

⁴ *Dům u modré štičky*, 1903, Karlova ul. 20, Praha 1 (Staré Město).

capturing the various expressions of this concept. Of course, the nearly pathological states of nostalgia (whether spatial or temporal) corroborates that it is a state of a relationship of a person to a place, though I would venture to go further and claim that it is an intersubjective (let us say 'interpersonal') relationship and not a merely solitary and private one. What however is so interesting about the whole thing, is indeed the very anchoring of this *genius loci* 'in situ' (hence the expression '*genius loci*'), its objectification and concretization that is further substantiated by a 'discursive practice' insisting 'that it really is that way!' A hermetic Prague would be a good example. In other words, I am of the opinion that, heuristically, your (and my) position is more valuable but that the opinion of your colleague is 'real' (if not true) in the sense that it supports a manner of seeing the world as it is given and that 'matters' more. He does not doubt it, therefore it is that way and others will confirm it. [...]"

That was in July. I now take my response to contain an important blunder. Note, that while it recognizes a phenomenological position in which "world" figures as the intersubjective horizon of a taken for granted life, it also insists on privileging an analytic model that emphasizes the intersubjective construction over the construct itself. The result is an oddly asymmetrical dissonance that grants the colleague a self-evidential reality while reserving a positive truth-value for Kateřina and myself. Leaving aside, for a moment at least, whether the distinction between reality and truth is logically sustainable or whether I would have done better to speak of being "right" rather than "true" (since in neither case is truth at issue while "rightness" is in both), the blunder forces open first a dilemma and then the possibility of an alternative way of describing the situation at hand.

The Ontological Landscape

Am I not writing about the sense of "belonging"? A figurative reading would certainly suggest as much and a discursive analysis that would place these claims in their broader socio-cultural context would help flesh out this interpretation by, perhaps following Peirce, treating the notion of *genius loci* as a "qualisign". After all, my exchange with Kateřina draws attention to the close association between states of longing, loss and nostalgia and states of mind, expressions and emotions if you will, that are as real as they are also poetically fashioned. Moreover, we would all agree, though it did not come up this time, "those who do not belong have pushed out those that were at home here, such that we feel that we don't belong here anymore, the place is not ours". This is manifested in several way, the dramatic loss of permanent residents due, in part, to the post-communist restitution process (itself a sordid story) and to the boom in property values, in part to the alienation of non-resident locals (us) or to the fact that most all of the businesses catering to foreign tourists are serviced and often owned by foreigners

(*cizinci*). Russian, Ukrainian, Slovak and Italian, among others. Tours from different countries pass each other in ignorance, within their own travel size socio-cultural cocoons, traipsing through the quaint stage-front of the historical city. They buy souvenirs. Little Kafkas and Good Soldier Švejk and clay Golem salt and pepper shakers, and marionettes, thousands of marionettes of dragons, and multiples of stupid Hans, the wicked witch, of Gorbachov hanging next to Charlie Chaplin and Don Quijote, while the local residents make themselves invisible as they rush through with a distinctly different gate, knowingly, with a sense of purpose, eyes cast down. Has historical Prague succumbed to a frontier mentality with a landscape corrupted for an exploitation in which both sides, vendors and tourists, are 'outsiders'?⁵

To treat the expression *genius loci* as a figure of speech is to accommodate for the otherwise incongruous in our world. However, as Umberto Eco has argued persuasively,⁶ metaphors outline not other worlds but, at best (I would add) suggest other versions of the world as we know it. As much as they may draw on the shared familiarity with possible worlds, fictional or not, their aim is to suggest poetically, rightly or wrongly, that an actual individual or state of affairs has certain properties. In that way, it may also aim to subvert. In our case, the two versions can stand next to each other, perhaps in disagreement that is reconciled by pointing out their very different noetic and moral claims and very different truth-values.

On the other hand, to treat the notion of *genius loci* literally is to treat the disagreement between the two interlocutors as a clash between counterfactual statements and entertain the existence of other possible worlds. This somewhat daring alternative is heuristically useful and suggestive of modal ways we could describe ontologically disorienting phenomena. In one world, our actual world, *genius loci* is the figurative expression for a culturally recognized sense of place in a familiar, secular world. In Kateřina's words, quoted above, "no one has ever seen the *genius loci* and it is therefore impossible to catch it, lock it in a cage, examine it and determine its genetic origins". The case is resolved as suggested, as a soulful and conservative commentary on the destructive consequences of tourism and unregulated growth. On the other hand, with many worlds, the one just mentioned is but the actual world with the others existing within its manifold, all of them possible yet some fictional, fused in a variety of manners and therefore governed by very distinct rules of access. The result is one particular case of what has become an increasingly familiar occurrence, a heterogeneous ontological landscape characterized by a plethora of coexisting worlds in a dense,

⁵ For an interesting discussion of this concept see Lowenhaupt Tsing (2005).

⁶ Eco (1990).

knotted like network of possible and actual links as well as complete disconnects.⁷ Of course, a personal library of randomly shelved books, each its own world with inter-textual links to some others and to others not at all, would also match this description. However, so does Times Square and, my argument goes, so does the Royal Path of Prague. With distinction and with a fundamental difference: the ontological landscape includes a physical one, a cityscape, the intersection of *Karlova*, *Liliová* and *Seminářská*, to be precise, that join to open up into a small square. To extend the bookshelf analogy: the shelf only supports the books, their physical condition, and unless one of the texts is also about library bookshelves, the shelf itself is not implicated ontologically or epistemologically in their reading. However, you can picture these individual texts implicated in a myriad of semantically significant ways in a physical landscape! From a seemingly straightforward, predicative relationship, best represented by the tourist guidebook, to a demarcated co-presence of the holy scripture, available ‘inside’ the church of St. Clement up the street, or finally to the many images and signs that decorate the door or window portals along the path and throughout the city of Prague. Their meanings, mostly allegorical, could seem obvious and arresting, if at all noticed. Perhaps that may be their purpose! They are said to be the veiled voices, entrance doors as much as enactments of the hermetic sciences, another world that maps the quest for the philosophers’ stone on a geographical map of Europe. Simply the physical extension of a *metaphysique*, the Royal Path now corresponds to the most significant of the astrological coordinates, the East-West axis, that defines the very founding of the ancient city of Prague, the invincible source of its *genius loci*. Fortunately, for you and me, the mouths of these books are mute (*mutus uber, mutus liber*). Except for the few initiates, such as my friends Ivo and Martin and Vašek, whose reading skills follow another practice...

This same physical landscape has become a stage front full of storefronts, set in charming twists and turns, for those who have come from afar and for whom the guide and map offer the key that enables and structures their immersion – while also acting the part of Ariadne’s thread – it comes across as complete even as they only see it in fragments. Suggestive of world of fiction, there is no “other side” or “around the corner” or “another part” to the story not told.⁸ In the modal

⁷ Alfred Schutz points to the destabilizing quality of modern man’s ontological overload in his discussion of “multiple realities”.

⁸ The limits of this analogy are important as well: I have often heard my friends refer to the scene in Prague as “Disneyland”. The comparison is telling, of the artificiality, transience, flashiness and of the distance, they keep from it. The description misses the point, however, if modeled on possible world semantics. For the world of Disney, the fictional world best characterized by the movies and its characters, is complete and *a-priori* to the entertainment park which assumes it and is meant to enact it. It is also, de facto, two-dimensional like the Hollywood stage sets. In contrast, cityscape tourism,

model I am suggesting, history, literary fiction, folklore or biography (turned into marionettes) are not just commodity fetishes. They are also here to stand in, I should say “hang in”, for their referred to identities that continue to live fuller lives in their particular “home” worlds. Worlds which they cannot leave except, of course, concretized as *tchachkas*. The tour guides can talk history as so many stories, full of predicative claims, their finger pointing like a needle, weaving bite size truths back into the facades. What then is tourism, semantically speaking? An activity and global industry that works on the premise that a possible world re/presented (as advertised) through the mediating process of heavily textured objects, is made actual and fully accessible through a travel “to” i. e. by pursuing the referent. Tourist sites, in turn, designed to offer the experience of authenticity (though not exclusively!) are that actual world, again highly textured through the employment of intensional devices, guided, literally or otherwise, to provide a relatively structured movement throughout the visit.

However, this does not make tourism by definition a text or narrative, though it may include such segments! My argument with narrative theories of culture is straightforward. The mundane world,⁹ is not a narrative, one’s immersion in it is life itself. Its flow as well as its fullness is not, for the most part, an intensionally structured, semiotically mediated reality.¹⁰ Fictional narratives are certainly a major component of a tourist’s entertainment (e. g., visits to the opera, street performances, etc.) and constructing travel narratives “on the fly” in anticipation of their future recounting, is certainly a typical tourist’s mindset. These activities are neither exclusive to nor exhaustive of tourism. Both, in fact, also inform “our” claims on the same place. The point is that to us this tourist version of the actual world is mostly inaccessible. “We” are not tourists here and, therefore, lack the appropriate perspective although we are fully capable of it elsewhere as tourists, of course. Instead, the same geographic location is embodied by us as a place that is not limited and closed but rather a part of an infinitely larger sense of location in the city and one’s life in it – after all, I am usually “on my way”, I know “the lay of the land”, including many, if not all, of its worlds. We hope to keep it that way. The irony of the ontological shift rests with the distance gained from this

even if staged, takes place in an actual world to which there is no “before” except of course, and this is decisive if best saved for another discussion, the glossy advertising, the travel magazine review, the promise of a good time to be had by all. Furthermore, the possibility of exploration and making alternative claims is implicit in all travel, whether real or hyper-real.

⁹ I prefer Jan Patočka’s more telling usage *přirozený svět* or “natural world” (as in “obvious”).

¹⁰ “Our semantics rest on one basic ontological assumption: to exist actually is to exist independently of semiotic representation; to exist fictionally means to exist as a possible constituted by semiotic means.” Doležel (1998)

disenfranchisement. In the words of Thomas Pavel [where the] “actual worlds appear to be undoubtedly real, complete and consistent, [...] the fictional worlds are intrinsically incomplete and inconsistent [...]”¹¹ Whereas the former denies that even the actual is presupposed, the immersion in the latter is enabled by an invitation to suspend disbelief, such that its estranging qualities are believable and enchanting. Yet if, when I am passing through “my place”, I do not recognize it as undoubtedly real and, more importantly, I am struck by its inconsistency and incompleteness to the point of feeling disturbed, then something about this world has changed. In this altered landscape, the place that we knew now serves up a grab bag of donut hole like thrills you can consume and peak through into yet another world. On the other hand, the place as we knew it continues to flourish in the possible worlds of memory and history, fiction and Hermeticism.

A dozen chemical toilets stood on the Old Town Square in neat rows directly across the *Palác Kinských*: where Kafka’s father had his store, where little Franz went to school, where I have always imagined him writing the *Letter to his Father*, where, in 1948, president Gottwald staged the public celebration of the Communist takeover. He stood there on the balcony waving to the crowd and smiling, next to his friend and colleague Clementis, yet another scapegoat Jew soon to be executed, airbrushed from the photograph and erased from history only to find another life in the fictional world of Kundera’s *Book of Laughter and Forgetting*. The cacophony continues, I guess. For visitors badly needed conveniences, for us the ugly boxes exude a scent of irony. Do they have special windows, we wonder, like Leibniz’s monads that offer views of other possible worlds.

Literature

- DOLEŽEL, Lubomír (1998). *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- ECO, Umberto (1990). Small worlds. In: ECO, Umberto. *The Limits of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 64–82.
- LOWENHAUPT TSING, Anna (2005). *Friction: An Ethnography of Global Connection*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- MacCANNELL, Dean (2002). The Ego Factor in Tourism. *The Journal of Consumer Research*, vol. 29, no. 1 (June 2002), pp. 146–151.

¹¹ Pavel (1986, p. 75).

PATOČKA, Jan (2003). *Komenologické studie*, 3. svazek. Praha: Oikoymenth.

PAVEL, Thomas G. (1986). *Fictional Worlds*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Andrew Lass, PhD
Ford Foundation Professor of Anthropology
Department of Anthropology
Mount Holyoke College
50 College Street
South Hadley, MA 01075
USA
alass@mtholyoke.edu

Víc než mýtus a metafora: K narativitě v digitálních médiích¹

Marie-Laure Ryanová

Porovnáme-li oblast digitální textuality s jinými oblastmi zkoumání humanitních studií, nejnápadnějším rysem bude, že teorie předchází samotnému zkoumání objektu. Romány a filmy zhlédneme většinou dříve, než se poučíme u literární kritiky a filmové vědy, ale můžeme bez rozpaků předpokládat, že většina lidí si přečte práce George Landowa dříve, než se pustí do čtení jakéhokoliv díla hypertextové literatury. V této studii bych ráda prozkoumala jednu z nejdůležitějších podob, kterou toto pokročilé teoretizování o digitální textuálnosti nabralo, totiž užití narativních konceptů k vytváření reklamy pro stávající nebo připravovaný produkt. Koncept narativity se v nedávné době rozšířil v kulturním diskurzu nebývalou rychlostí a softwarový průmysl hbitě reagoval tím, že transformoval metafory o narativním rozhraní [„interface“] a strojovém vytváření příběhů v reklamní slogany. Steve Jobs, zakladatel a šéf Applu, mluví například o „významu příběhů, o tom, jak se technologie snoubí s vypravěčskými schopnostmi“.² Steven Johnson ukončuje svoji čtenáři oblíbenou knihu *Interface culture* [Kultura rozhraní] tvrzením: „Naším rozhraním jsou příběhy, které vyprávíme sami sobě, abychom zahnali prázdnotu otupělosti.“ Abbe Donová nazvala svůj působivý článek *Narrative and the Interface* [Narativ a rozhraní] a předvídá v něm, že počítače mohou převzít v moderních společnostech roli, jakou má vypravěč v orálních kulturách; a Brenda Laurelová nabízí vizi počítačů jako divadel – metafora, která předpokládá dramatickou zápletku. Podíváme-li se ovšem, jak tyto velkolepé metafory fungují při praktickém vytváření softwaru, budeme zklamáni nevalnými výsledky:

1. Vytvoření postavičky, která provádí uživatele programem, nabízí individualizovanou pomoc a vtipnou mezihru, například pomocník v Microsoft Office.
2. Vytvoření metaforického prostředí nebo scénáře, jako je nákupní motiv supermarketu na Amazon.com nebo uživatelské rozhraní Macromedia Director připomínající prostředí filmového ateliéru.

¹ Tento příspěvek byl poprvé uveřejněn na konferenci *Počítačové hry a digitální textuality* v Kodani v roce 2001.

² Podle Auletty (1999, s. 46).

Z trojice komponent narativního textu – prostředí, postavy a zápletky – jen první dva činitele nabízejí užitečné prvky pro navrhování softwaru. Ten třetí, zápletky, je ponechán na uživateli. To, jak se uživatel metaforicky účastní vytváření narativu, může mít podobu řízení se radami Pomocníka v Microsoft Office nebo změnami v obsazení, scénáři a filmové hudbě v Macromedia Director.

Vývojáři softwaru přizpůsobují narativní koncepty komerčním programům, zatímco teoretici médií v typické metaforičnosti mluví o tom, co budou nazývat „narativními mýty“ a co má obohatit literární a zábavní formy digitální textuality. Tyto mýty, které představují idealizovanou formu žánru, který popisují, slouží k tomu, že podněcují představivost veřejnosti, ale mohou také představovat nedosažitelné nebo špatně vytyčené cíle, které vzbuzují falešná očekávání. Pojednám zde o dvou takových mýtech: mýtus Alefu a mýtus Holopaluby. Ovšem abychom se vyvarovali nedorozumění o tom, co myslím pod pojmem narativní, pokusím se na úvod o náčrt definice.

Co je narativ?

- Narativita nesouvisí s otázkou fikčnosti.
- Narativita se nepřekrývá s literaturou ani románem.
- Narativita nezávisí na přitažlivosti příběhu pro vnímatele [„tellability“].
- Narativ je znak, který má označující (diskurz) a označované (příběh, mentální obraz, sémantická reprezentace). Označující může mít více různých sémiotických projevů. Může například sestávat z verbálního aktu vyprávění (diegetická narace) nebo z gest a dialogu v hereckém provedení (mimetická, resp. dramatická narace).
- Narativita textu se nachází v rovině označovaného. Narativita by proto měla být definována v sémantických pojmech. Její definice by neměla záviset na prostředku, jímž je text přenášen.
- Narativita má různé stupně. Postmoderní romány jsou méně narativní než jednoduché formy jako pohádky a bajky; populární literatura je obvykle narativnější než experimentální.
- Narativní reprezentace je konstruována čtenářem na základě textu. Ne všechny texty umožňují narativní interpretaci.
- Narativní reprezentace sestává ze světa (prostředí) zasazeného do jistého času, zalidněného jedinci (postavami), kteří se podílejí na dění a jednání (události, zápletky) a procházejí změnami.
- Stěžejní důvod pro jednání je v lidském životě řešení problémů. I v narativu je to proto nejběžnější narativní schéma.
- Narativní reprezentace musí být tematicky ujednocená a logicky koherentní. Jednotlivé prvky nelze volně zaměňovat, protože jsou spolu provázány řetězcem vztahů příčiny a následku a protože chronologické pořadí nese význam.

Předkládané možnosti narativní reprezentace musí vycházet z běžného zasažení referentů (= postav).

Hypertext a mýtus Alefu

Mýtus Alefu ukazuje, jak pojímali narativní sílu nového typu textu první teoretické hypertextu. Slovo samo pochází z povídky Jorgeho Luise Borgese, v níž podrobné zkoumání kabalistického symbolu umožní vnímateli pojmut celou historii a celou skutečnost až do nejmenšího detailu. Alef je malý, pevný předmět, který obsahuje nekonečně mnoho divů, a vnímatel tedy může zasvětit celý život rozjímaní o něm. Přestože průkopníci teorie hypertextu neodkazují k modelu Alefu přímo, nový literární žánr pojali nápadně podobně. Pro teoretiky Landowa, Boltera, Joyce a další je hypertext textuální objekt, který se jeví větší, než je, protože čtenáři mohou strávit hodiny – v krajním případě celý život – odkrýváním nových příběhů. Slovy Michaela Joyce: „Nové uspořádání podmiňuje nový text: každé čtení je tedy novým textem. Hypertextové narativy se stávají virtuálními vypravěči.“ (Joyce 1995, s. 193) Jako mnoho jejich beletristických předchůdců – Proust, Mallarmé, James Joyce – tito průkopníci hypertextu sní o tom, že se plod jejich úsilí stane nejdokonalejším literárním dílem, sumou všech možných narativů, jediným textem, který budou muset čtenáři kdy číst, protože jeho význam nemůže být nikdy vyčerpán.

Pojetí hypertextu jako matrice, která obsahuje nekonečné množství narativů, je zejména vidět v díle George Landowa. Jedna z kapitol jeho přelomové knihy *Hypertext 2.0* se nazývá *Reconfiguring Narrative* [*Na cestě za překonfigurováním narativu*]. Jelikož slovo narativ je víceznačné, může to být „narativní diskurz“ i „sémantická struktura“, Landowovo pojetí může být interpretováno dvojím způsobem. Prvním způsobem ve smyslu diskurzu: hypertext mění způsob, jakým jsou narativní struktury kódovány, v jaké podobě se dostávají ke čtenářům a jak čtenáři vnímají jejich dynamické rozvíjení a rozšiřování. Tím, co umožňuje hypertextu „překonfigurovat narativ“ na úrovni diskurzu, je zjevně jeho interaktivní povaha či ergodický rozměr tohoto média. Ale nový způsob prezentace příběhů neznamená, že tyto příběhy samy jsou diametrálně odlišné od tradičních narativních vzorců. Lze si představit jeden pevně daný příběh, který se dostává ke čtenářům různě v závislosti na tom, jakou cestu textem si zvolí. Ale tato celkem krotká interpretace „překonfigurování narativu“ není tím, co měla většina teoretiků hypertextu na mysli. Každé čtení vytváří podle Landowa nové narativy nejen na rovině diskurzu, ale i na úrovni samotného příběhu. „Narativu v prostředí hypertextu neškodí nedostatek linearity. Naopak čtenáři vždy – a v tomto prostředí zvláště – vyrábějí své vlastní struktury, sledy a významy, překvapivě málo zápasí se čtením a nalézáním příběhu.“ (Landow 1997, s. 197) Podle této interpretace každé čtení generuje v sémantickém smyslu nový příběh, protože příběh konstruuje z jednot-

livých částí textu právě čtenář. Hypertext je jako stavebnice: nabízí čtenáři slovní jednotky, pěkně popořadě, a říká mu: sestav z nich příběh. Landow porovnává tuto situaci s mentální aktivitou mluvčího jazyka, který vytváří nekonečné množství vět na základě omezených možností gramatiky. „V pozici čtenáře jsme nuceni vyrábět si celistvý příběh z jednotlivých oddělených částí. To nás nutí připustit, že sám aktivní autor – čtenář vytváří text a význam z *cizího* textu stejným způsobem, jakým každý mluvčí konstruuje jednotlivé věty a celé diskurzy z *cizí* gramatiky, slovní zásoby a syntaxe.“ (Landow 1997, s. 196)

Přijmeme-li doslovně tvrzení, že každá změna pořadí při čtení databáze vytvoří jiný příběh, pak čtenář, který natrefí na prvky v pořadí „A“, „B“, „C“, si vytvoří jiný příběh než čtenář, který se s těmito prvky setká v pořadí „B“, „A“, „C“. Jen tehdy můžeme vnímat hypertext jako Alef, obsahující potenciálně velké množství příběhů, pokud klíčovou roli hraje právě pořadí. Pokud čtenář může při vytváření narativního obrazu umístit informaci z každé slovní jednotky, kamkoliv se mu zamane, nebude záležet na tom, v jakém pořadí bude číst jednotlivé slovní jednotky. Bohužel tento důraz na změnu významu změnou pořadí naráží na závažné logické překážky. Textové fragmenty jsou jako kousky puzzle, některé do sebe zapadnou snadno, jiné vůbec, protože mají vlastní specifický tvar – nebo narativní obsah. Není možné vytvořit koherentní příběh z každé permutace textových fragmentů, protože fragmenty jsou implicitně seřazeny podle vztahů logických východisek, věcné kauzality a časové souslednosti. Jak mám zareagovat, pokud se kupříkladu dozvím o smrti postavy a později objevím fragment, ve kterém tato postava žije? Mám se přiklonit k nadpřirozené interpretaci, že postava byla vzkříšena? Pokud přijmeme za utopické očekávání, že čtenáři jsou i v případě libovolně pospojovaných fragmentů textu schopni odhalit chybějící linky k propojení jednotlivých segmentů narativně smysluplným způsobem, pojetí hypertextu coby Alefu nabízejícího nový příběh s každým novým čtením se stane neudržitelné. Naopak se nabízí pojetí, které ukazuje hypertext jako narativní ekvivalent skládačky puzzle: čtenář se pokouší zkonstruovat celistvý narativní obrázek z dílků, které přicházejí ve více či méně náhodném pořadí a které postupně zapadají do pozvolna se formující představy celku. A stejně jako pracujeme na puzzle jen nějakou dobu, pak je odložíme, vrátíme se k němu později, čtenáři hypertextu nezačínají nový příběh od začátku pokaždé, když otevřou program, ale spíše pozvolna vytvářejí celistvou mentální reprezentaci v průběhu mnoha čtení, vždy upřesňují a doplňují již existující představu.

Narativ virtuální reality a mýtus Holopaluby

Můj druhý mýtus – Holopalubu – nastínili teoretikové jako ideál toho, čím by se narativ mohl stát ve vícesmyslovém, trojrozměrném a interaktivním virtuálním prostředí. Stěžejním zastáncem této představy je Janet Murrayová, autorka

známé knihy *Hamlet on Holodeck* [*Hamlet na Holopalubě*]. Myšlenka Holopaluby vzešla z populárního televizního seriálu *Star Trek*. Je to virtuální jeskyně, kam se uchylují členové posádky hvězdné lodi *Enterprise*, aby si odpočinuli a pobavili se. V této jeskyni přehrává počítač trojrozměrnou simulaci smyšleného světa a návštěvník – nazýváme jej „interaktorem“ – se stává postavou digitálního románu. Zápětka románu se generuje ad hoc na základě interakce mezi lidským účastníkem a počítačem stvořenými virtuálními postavami. Murrayová tvrdí, že stát se postavou v příběhu přinese jak potěšení, tak poučení: „Holopaluba má podobně jako literární zážitek právě v tomto svůj hodnotný potenciál. Nabízí bezpečné útočiště, kde můžeme čelit svým zneklidňujícím pocitům, které bychom jinak potlačili. Umožňuje nám poznat naše nejděsivější představy, aniž by nás paralyzovaly.“ (Murray 1997, s. 25)

Uskutečnitelnost pojetí Holopaluby jako vzoru digitálního narativu je zpochybnitelná z víceroch důvodů: technologických, výpočetních a zejména psychologických. Z hlediska technologického je třeba mnohem více rozvinout „vtahující“ umělé prostředí a vytvořit mnohem výkonnější rozhraní, než jaké je současná technologie virtuální reality schopna nabídnout. Z výpočetního hlediska je nezbytné zajistit takovou umělou inteligenci, která nejen že vytváří dobré zápletky, ale činí tak v reálném čase a je schopna vystavět tyto zápletky na základě nepředvídatelných akcí interaktora – všechny tyto požadavky jsou daleko za hranicemi možností současných systémů generování příběhu. Ale i kdybychom dokázali vyřešit problémy technologického a výpočetního typu, stále stojíme před nejpodstatnějším problémem. Jaký druh uspokojení získá vnímatel z toho, že se stane postavou v příběhu? Mějme na paměti, že byt' je interaktor samostatným agentem, a v jistém smyslu tedy spolutvůrcem zápletky, nezíská z celého představení sám žádný prospěch. Interaktor se podobně jako při hře nebo ve sportu účastní produkce pouze pro svou vlastní zábavu a ztělesnění postavy by tedy mělo být samo o sobě uspokojením. Míra zábavy závisí na tom, jaký postoj zaujme interaktor vůči své postavě: Bude ve své roli jako herec mající vnitřní odstup od své postavy a napodobující emoce, které sám necítí, nebo bude natolik ztotožněn se svou postavou, že bude skutečně pociťovat lásku, nenávisť, strach a naději, které chování postavy motivují, nadšení, triumf, pýchu, melancholii, vinu či zoufalství, které mohou vzniknout jako důsledek jeho jednání? Pokud nalézáme estetické potěšení v tragickém osudu postav jako Anna Kareninová, Hamlet nebo paní Bovaryová, pokud pro ně pláčeme a vychutnáváme si vlastní smutek, je to proto, že naše účast v ději je kompromisem mezi perspektivou první osoby a třetí osoby. Mentálně simulujeme vnitřní život těchto postav, ve fantazii se přemísťujeme do jejich myslí, zatímco si zároveň zůstáváme vědomi toho, že jsme jen vnější pozorovatelé. Ale ve startrekovské Holopalubě, což je samozřejmě smyšlenka, zažívá interaktor emoce z perspektivy první osoby. Kapitánka hvězdné lodi *Enterprise* Kathryn Janewayová se zamiluje do počítačem stvořené postavy lorda Burleyho doopravdy.

Tato láska jí začne bránit ve vykonávání povinností ve skutečném světě a nakonec poručí počítači, aby jejího virtuálního milence smazal. Jestliže může radostný zážitek z opěťované lásky ve virtuálním světě vyvolat po návratu do reality problém adaptace na skutečný svět, jiné dějové linie jsou ještě méně žádoucí. Interaktoři by opravdu museli přijít o rozum – doslova, kdyby si chtěli prožít osudy hrdinky, která spáchá sebevraždu v důsledku nešťastného milostného vztahu jako Emma Bovaryová a Anna Kareninová. Jakýkoliv pokus změnit empatii, která spoléhá na mentální simulaci, v bezprostředně a upřímně prožívanou emoci by ve velké většině případů překročil neviditelnou mez, která odděluje potěšení a bolest.

Z toho vyplývá, že k prožívání z perspektivy první osoby se hodí pouze omezené druhy emocionálních zážitků, a tedy jen vybrané příběhy. Představíme-li si plejádu literárních postav, kterou bychom si radši zahráli: Hamleta, Emmu Bovaryovou, Řehoře Samsu v *Proměně*, Oidipa, Annu Kareninovou, zrádce Bruta v Shakespearově *Juliu Caesarovi*, nebo drakobijce z ruské pohádky, Alenku v říši divů, Harryho Pottera či Sherlocka Holmese? Co se týče mě, dala bych přednost postavě z druhé části seznamu, což znamená postavě spíše ploché, jejíž zapojení do příběhu není emocionální, ale projevuje se objevováním světa, řešením problémů, akcí, soupeřením s nepřáteli a především zacházením se zajímavými předměty v konkrétním prostředí. Taková forma zapojení se do příběhu stojí mnohem blíže hraní počítačových her než prožívání viktoriánského románu nebo shakespearovského dramatu.

Janet Murrayová na konci své knihy *Hamlet na Holopalubě* píše: „Krása narativu nezávisí na médiu.“ (Murray 1997, s. 273) Toto tvrzení můžeme interpretovat dvěma způsoby, z nichž jeden je podle mě veskrze pravdivý, druhý veskrze mylný. Mylná interpretace říká, že narativita je kognitivní vzorec nebo mentální reprezentace nezávislá na médiu, a tedy všechna média mohou stejně dobře vyjádřit daný příběh. To znamená, že v daleké budoucnosti, pokud taková přijde, až umělá inteligence pokročí natolik, že bude schopna generovat smysluplné zápletky v reakci na uživatelské jednání, a to v reálném čase, budeme mít interaktivní verzi *Hamleta*, stejně jako jiné představitelné příběhy. Digitální média nabídnou zdokonalenou verzi literárních klasiků a stanou se tak opravdu stěžejní uměleckou formou 21. století. Tato interpretace nejen že přehlíží osobitost každého média, ale také příliš zbrkle předpokládá, že to, čím digitální média obohatí média již existující, je nevyhnutelně další dimenze narativity. Druhá interpretace, za kterou se zasazuji já, tvrdí, že abstraktní kognitivní struktura, které říkáme narativ, je takové povahy, že ji může evokovat mnoho různých médií, ale každé médium má odlišné výrazové zdroje, a proto vytvoří různé konkrétní manifestace téže abstraktní struktury. Řečeno jednodušeji: existuje soubor zápletek a postav, které se nejlépe hodí do románu, jiné se hodí k ústnímu vyprávění a jiné je nejlépe zobrazit na jevišti nebo na filmovém plátně. Otázkou je tedy určit, které typy příběhů jsou vhodné pro digitální média.

Odpověď na tuto otázku závisí na tom, co je základem nejspecifičtějšího rysu digitálních médií: totiž jejich schopnost reagovat na měnící se podmínky. Jsou-li tyto změny podmínek vyvolány akcemi uživatele, nazýváme tento rys interaktivitou. Pro účely této práce bych ráda rozlišila čtyři strategické formy interaktivity ve dvou binárních párech: interní/externí a exploratorní/ontologická. Tyto dva páry jsem adaptovala na základě typologie uživatelských funkcí a perspektiv kybertextu podle Espena Aarsetha (1997, s. 62–65), což samo o sobě je část širší kybertextové typologie. Nicméně já užívám upravené termíny, které přesouvají důraz na vztah uživatele k virtuálnímu světu. Důvodem, proč pojednávám o těchto kategoriích, ovšem není snaha o revizi typologie podle Aarsetha, chci jen ukázat, jak různé druhy interaktivity nabízejí různé možnosti na úrovni narativních motivů a osnování zápletky.

Interní/externí interaktivita. V *interním* módu se uživatel projektuje do jedince, který je součástí fikčního světa, buď sebeidentifikací s avatarem, nebo prostřednictvím vnímání virtuálního světa z perspektivy první osoby. V *externím* módu se čtenář sám situuje vně virtuálního světa. Hraje roli boha, který kontroluje fikční svět shora, nebo konceptualizuje své jednání pomocí nabídky, databáze. Tato dichotomie odpovídá zhruba Aarsethovu rozlišení mezi osobní a neosobní perspektivou [„personal and impersonal perspective“] (Aarseth 1997, s. 63): interní participace vyústí logicky v personifikaci uživatele, protože světy jsou prostory zalidněné individualizovanými bytostmi, zatímco externí participace nevyžaduje konkrétní jedince. Jediný potenciální rozdíl mezi mými a Aarsethovými pojmy vystane v případě, že uživatel se projektuje do mocné postavy, která je vůči prostoru děje vnější a která za účastníky činí strategická rozhodnutí: takovou postavou může být velitel v čele armády, trenér sportovního mužstva, spisovatel písíci román nebo bůh.

Exploratorní/ontologická interaktivita. V *exploratorním* módu se uživatel může volně pohybovat databází, ale jeho počínání nepíše historii ani nemění zápletku; svými rozhodnutími nemůže uživatel nijak ovlivnit historii světa. Ontologickými jsou taková rozhodnutí v tom smyslu, že určují, jakým směrem se ten který možný svět – a potažmo příběh – bude rozvíjet. Aarseth ve svém vlastním pojmosloví určil dvě podobné kategorie: exploratorní a konfigurativní [„exploratory“, „configurative“], ale tyto pojmy jsou součástí rozsáhlejšího seznamu „uživatelských funkcí“ [„user functions“] (Aarseth 1997, s. 64), který zahrnuje také „interpretativní“ a „textonickou“ [„interpretive“, „textonic“] uživatelskou funkci (tektonickou uživatelskou funkcí rozumíme schopnost přidat do textu natrvalo vlastní prvky). Nevidím důvod, proč bychom měli interpretativní vymezovat jako zvláštní uživatelskou funkci, protože interpretace je přítomna v jakémkoliv

rozumovém zacházení s textem.³ Pro naše účely ani není důležité rozlišit mezi „textonickou“ a „ontologickou“, protože už schopnost přidávat nastálo další komponenty k textu je zahrnuta v předpokladu moci demiurga spoluvytvářet virtuální svět. Textonická funkce je proto jen jedním z mnoha aspektů ontologické participace. Další aspekty sestávají z přidání ne-trvalého textu, například MOO dialogu,⁴ a z vytvoření virtuálního světa výběrem objektů a jednání z dané sady prostředků nabízených systémem.

Zatímco rozlišení interní-externí je analogové, dichotomie exploratorní-ontologické je pouze digitální. Uživatel se může situovat do různé vzdálenosti od fikčního světa. Ale jeho rozhodnutí buď mají, nebo nemají moc změnit dějiny fikčního světa. Permutováním dvou dvoučlenných kategorií získáme čtyři kombinace. Každá z nich je charakteristická pro jiné žánry a nabízí různé narativní možnosti.

Skupina 1: Externí/exploratorní interaktivita

Do této skupiny většinou patří „klasické“ hypertexty – jako jsou „romány“ Michaela Joyce, Stuarta Moulthrop a nebo Marka Ameriky. Interaktivita spočívá v tom, že si můžeme svobodně volit cesty prostorem textu, ale tento prostor nijak nesouvisí s prostorem, do něhož je příběh zasazen. Implicitní mapa textu reprezentuje síť slovních jednotek, ne zeměpis fikčního světa. V klasických hypertextech je tato síť velmi hustá a neumožňuje autorovi nahlédnout, kudy se čtenář vydá na důležitých rozcestích. Po jedné či dvou křižovatkách se do hry dostává náhoda. Nicméně náhoda je neslučitelná s logickou strukturou narativu. Protože je nemožné, aby autor zajistil koherentní vývoj narativu pro každou možnou čtenářskou volbu, nemůžeme považovat pořadí, v němž jsou jednotlivé slovní jednotky objevovány, za konstitutivní. Jediným způsobem, jak zachovat narativní koherenci za takových podmínek, je přijmout, že příběh je roztržštěný a čtenář jej musí znovu rekonstruovat – jedno slovo za druhým. Tento typ interaktivity je externí, protože text čtenáře nestaví do role postavy ve fikčním světě. Čtenář považuje text ani ne tak za svět, kterým se může nechat pohltit, ale spíš za databázi k prohledávání. Pokud si představíme text jako skládačku, interaktivita je exploratorní, protože čtenářova cesta textem neovlivňuje samotné narativní události, ale pouze způsob, jakým se celkový narativní obraz (pokud vůbec nějaký je) vynořuje v mysl čtenáře. A stejně tak jako u puzzle se dynamika nacházení jednotlivých dílků liší u každého hráče, výsledná struktura tím ovšem ovlivněna není. A právě jako u puzzle, kde jde o výsledný obraz méně než o proces skládání, také externí/

³ Aarsethův důvod pro postulování této kategorie je, že je třeba rozlišit standardní lineární tištěný text od ergodického, ale standardní texty lze úsporněji popsat tím, že v nich chybí ostatní tři uživatelské funkce.

⁴ Pozn. překl.: MOO je prostředí vytvořené textem různých autorů-hráčů, např. v síťových počítačových hrách zvaných textovky.

exploratorní mód potlačuje narativ jako celek ve prospěch objevování. Externí/exploratorní mód se proto lépe hodí k literatuře, která odkazuje sama k sobě [„self-referential fiction“], než pro narativní světy, které nás okouzlují tím, co se v nich děje. Zdůrazňuje se zde metafikce na úkor ponoření se do fikčního světa. Tím se také vysvětluje, proč literární hypertexty tak často nabízejí koláž literární teorie a narativních fragmentů.

Skupina 2: Interní/exploratorní interaktivita

V textech této skupiny, abychom parafrázovali Brendu Laurelovou (1993, s. 14), si uživatelka přináší do fikce virtuální tělo, ale její role ve světě je omezena na jednání, která nemají důsažnost pro narativní události. (Záměrně mluvím o uživatelce, protože takovými texty se snaží herní průmysl nalákat ženské publikum.) Uživatelka sedí na jevišti, může mít dokonce epizodní roli, ale není protagonistkou děje. To ovšem neznamená, že je omezena na pasivní role. V rámci scénáře může být cestovatelkou, důvěrníci, historičkou nebo vyšetřovatelkou, která řeší záhadu. Uživatelka se účastní akce tím, že cestuje, sbírá a prohlíží si předměty, vnímá děj z různých úhlů, vyšetřuje případ a snaží se rekonstruovat události, které se odehrály v minulosti. Tato interaktivita vybízí k několika různým druhům zápletek:

- Příběh s tajemstvím, kde jsou propojeny dvě narativní roviny: Jedna představuje počínání detektiva, druhý příběh je třeba rekonstruovat. V tomto případě je jedna rovina určena předem, zatímco druhou vytváří jednání uživatele v reálném čase. Příklad: počítačová hra *Myst*, ve které objevujeme ostrov a řešíme hádanky, abychom odhalili záhady minulých událostí.
- Paralelní zápletky neboli typ soap opera. Početná skupina postav zde jedná současně na různých místech, takže je nezbytné, aby se uživatel přesouval z jedné lokace do druhé a pozoroval tak všechna vlákna zápletky.
- Narativy zaměřené na mezilidské vztahy. Čtenář může kupříkladu nahlédnout příběh očima jedné postavy a potom se „přepnout“ do verze druhé postavy.
- Prostorové narativy, jejichž hlavním tématem je cestování a objevování. To by mohla být elektronická verze *Alenky v říši divů*, ve které Alenka nedělá nic jiného, než že se vplétá do života ostatních postav a chvíli je pozoruje. Může to též být počítačová hra *The Manhole* (stará hra z konce osmdesátých let od téhož autora jako *Myst*). Hráč se pohybuje ve fantastickém světě, setkává se s postavami, prohlíží si předměty a představuje si příběh, který vše na obrazovce drží pohromadě.
- Narativy konkrétního místa, kde důraz spočívá na poznávání daného místa do hloubky (na rozdíl od předchozího poznávání cestováním). Příkladem tohoto typu narativu může být hypertext Deeny Larsenové *Marble Springs*. Text, který vybízí čtenáře k objevování mapy opuštěného městečka v Coloradu

a v krátkých básních vypráví osud obyvatelk městečka. (Osudy mužů nechť napíše čtenář.) V díle tohoto typu nespočívá vábivost narativu v překlenující zápletky, tedy ne ve „velkém narativu“ makrosvěta, ale v mikropříbězích, jejichž prostřednictvím uživatel objevuje všechna zákoutí a všechny detaily fikčního světa.

Skupina 3: Externí/ontologická interaktivita

Zde se uživatel stává v rámci systému všemocným bohem. Jako loutkář z vnějšího prostoru i času (z perspektivy fikčního světa) vede postavy, určuje jejich vlastnosti, rozhoduje za ně, do cesty jim klade překážky a tím, že mění jejich okolí, směřuje je k různým osudům. Klasickým příkladem této interaktivity je DVD film *I'm Your Man* [*Jsem tvůj člověk*]. Ve filmu vystupují tři hlavní protagonisté: padouch Richard, trouba Jack a slušná dívka Leslie. V jednom okamžiku se film zeptá diváka, jestli má Richard zabít Leslie, nebo ji svést. V jiném momentu si divák vybírá, jestli se Jack zachová jako hrdina, nebo zbabělec. Svým rozhodnutím se divák stane vůči protagonistům autorem, protože vytváří jejich morální charakter, což v důsledku ovlivňuje jejich osud. Pohrávání si s parametry a pozorování, jak to ovlivňuje systém, je podobné fungování simulačního systému. Operátor narativního systému je vnější vůči fikčnímu světu, a nemá tedy žádný vlastní zájem v té konkrétní větvi virtuálního příběhu. Uspokojení nachází v přemítání nad širokým polem možností. Jednotlivá větvení zápletky jsou přitom méně zajímavá než celkový obraz jejich vzájemného propojování.

Z tematického hlediska se tento interaktivní mód uplatňuje v tom, co nazývám „narativy virtuální historie“ [„virtual history narratives“] (Ferguson 1997). V této nyní módní disciplíně virtuální historie se na slovo vzatí badatelé zabírají otázkami, jako je třeba tato (abychom parodovali Pascala): „Jak by se vyvíjely dějiny světa, kdyby měla Kleopatra kratší nos?“ Smysl tohoto zkoumání spočívá v myšlence, že osud mění malé, náhodné události, které v důsledku vedou k rozdílům ve velkém měřítku, má-li systém dostatek času a není-li ovlivněn zvnějšku. Táž myšlenka stojí v pozadí principu motýlích křídel v teorii chaosu: mávání motýlích křídel v Pekingu ovlivňuje počasí na Korsice.

Kombinaci ontologické a externí interaktivity dobře ilustruje pojetí hypertextu coby Alefu a pojetí čtenáře jako spolutvůrce příběhu, pokud by opravdu bylo možné najít koherentní texty pro každé možné putování hypertextovou sítí. Jak už jsem ovšem zmínila, v opravdu komplexních, propojených systémech je nemožné dosáhnout takové narativní koherence. Potřebujeme proto jednodušší struktury, struktury s méně větvemi a méně body zlomu, aby autor mohl každou možnou cestu projektovat individuálně. Jakmile se uživatel rozhodne, narativ by měl být schopen se rozvíjet sám o sobě po delší časový úsek, jinak se systém změní

v kombinatorickou explozi – nebo se rozpadne zpět do náhodnosti, předsmrtného stadia narativní koherence.

Nejznámějším příkladem narativního systému s ontologickým/externím typem interaktivity je dětská knižní série *Vyber si vlastní dobrodružství*. Podkladovou strukturu těchto knih tvoří stromově rozvětvený diagram, kde každá větev je oddělena od ostatních. Toto umožňuje autorovi mít naprostou kontrolu nad lineární sekvencí událostí.⁵

Dalším případem externí/ontologické interaktivity jsou simulační hry jako například *Simcity*, *Simlife* nebo *Caesar*. V těchto hrách vládne hráč určitému komplexnímu systému, jako je například město, mraveniště nebo impérium, a jeho rozhodnutí mají dopad na další směřování systému. Síť možných rozhodnutí může být hustší než u textů *Choose Your Own Adventure* [*Vyber si vlastní dobrodružství*], protože možná rozvíjení příběhu můžeme prohlásit za narativní, pouze chápeme-li toto slovo volněji. Tyto narativy nepracují s mezilidskými vztahy, ale pouze se sledem změn, které zasahují mikroprostředí. Tento příběh má vlastně pouze jedinou „postavu“ – město, mraveniště, impérium – a tato postava nemá vlastní vědomí. Je to pouze souhrn mnoha mikroakcí. Pro systém je tedy snadné vytvořit nabídku možností, které nenaruší narativní koherenci. Naproti tomu v klasickém narativu jsou možné budoucnosti určeny veškerou minulostí fikčního světa, a je tedy mnohem obtížnější vytvořit nabídku akcí, které budou konsistentní s minulostí.

Zatímco fungování simulačního systému vyžaduje pozici božské všemocnosti, mnohé z výše uvedených her se snaží zvýšit dramatický účinek tím, že situují uživatele do postavy fikčního světa. Například v *Caesarovi* je uživatel vládcem římského impéria, v *Simcity* starostou města. Starosta i imperátor jsou externími interaktory, protože neexistují v témže čase a prostoru jako jejich poddaní. Systému vládnou shora, jak napovídá perspektivou „božského oka“ grafické znázornění, a neoperují ani ve zdání reálného času, protože mají k dispozici všechny čas světa, aby učinili rozhodnutí. Ale zároveň jsou to i interní účastníci, protože i jejich osud je zasažen tím, jak vládnou. Starosta bude odvolán, pokud se jeho správa města nebude zamlouvat obyvatelům, a císař bude svržen, jestliže impérium napadnou barbaři. Tato kombinace jevů posouvá zmíněné hry na půl cesty mezi kategorií 3 a 4.

⁵ „Du-forma“ by neměla být vykládána tak, že čtenář je internalizován jako postava; texty série jsou obvykle vyprávěny ve třetí osobě. Dokonce i když se užije druhé osoby, čtenář se chová k tomuto „ty“ stejně, jako se choval k „on“. Například v rozvětřujícím se příběhu o Pinocchiově tahá hráč za nitky loutky nazvané Pinocchio a zachovává si vůči příběhu spíše autorskou perspektivu, než aby byl emocionálně pohlcen v daném Pinocchiově osudu. Příčetného čtenáře nezlomí, pokud jeho rozhodnutí povede k tomu, že se Pinocchio změní v osla nebo že ho spolkně velryba. Vždy je možné znovu systém spustit, najít jiný konec.

Skupina 4: Interně/ontologická interaktivita

Kdybychom dokázali uvést Holopalubu do praxe, patřila by právě sem. Mezitím tuto kategorii reprezentují počítačové hry žánru akce a adventura. Uživatel zde přebírá roli postavy, která si určuje svůj vlastní osud jednáním v rámci času a prostoru fikčního světa. Systémová interaktivita musí být v tomto podtypu intenzivní, protože žijeme svůj život v neustálé interakci s okolním světem. Interakce mezi uživatelem a fikčním světem vytváří nový život, a tedy také nový životní příběh s každým spuštěním systému. Osud se vytváří dramaticky, předvedením, ne diegeticky, vyprávěním.⁶ Hráč je obvykle tak ponořen do splnění úkolu, že nepřemýšlí o příběhu, který píše svým jednáním, ale pokud lidé popisují svůj zážitek z hraní, obvykle má jejich popis podobu příběhu. Srovnej kupříkladu tuto recenzi Petra Olafsona na hru *Combat Mission*, která simuluje německé tažení do Ruska během druhé světové války: „Moje dva pancéřové tanky ICG měly štěstí. Když dojely na křižovatku, přistihly dva tanky Sherman mimo formaci, jeden překážel v míření druhému. Soustředěnou palbou rychle přemohly spojenecké jednotky a hořící torza opustila přeživší posádka a uprchla do nedalekých lesů.“ (*New York Times*, 5. 10. 2000)

Mnozí správně soudí, že počítačové hry hrajeme proto, abychom řešili problémy a poráželi protivníky nebo abychom si brousili strategické schopnosti či se stali součástí různých online komunit, nebo proto, abychom vytvářeli „záznam“, který lze číst jako příběh. Ovšem kdyby narativita byla naprosto irelevantní pro herní zážitek, proč by vůbec designéři věnovali tolik úsilí vytvoření narativního rozhraní? K čemu by byla potřeba tak sofistikovaná grafika? Proč by se hráčům prezentoval jejich úkol jako boj s teroristy nebo zachraňování Země před invazí zlých bytostí z dalekého vesmíru místo jako „sbírání bodů střelbou na pohyblivý cíl pomocí kurzoru ovládaného joystickem“? Narativita hry akčního žánru spočívá v tom, co by Kendall Walton nazval „hrou na předstírání“ [„a game of make-believe“]. Možná to není pro hry *raison d'être*, ale sehrává to tak důležitou roli jako stimulant imaginace, že mnoho současných her používá dlouhé filmové klipy, které přerušují hru, k tomu, aby uživateli umožnil vcítit se do fikčního světa. Fakt, že je třeba hráči dočasně odejmout kontrolu, aby se mohl ustavit narativní rámec, je dalším důkazem tvrzení, že interaktivita není rysem, který podporuje narativní význam.

Tematický a strukturní repertoár ontologické/interní interaktivity je v současnosti omezený. Adventury a RPG zavádějí archetypální zápletku popsanou Josephem Campbellem nebo Vladimírem Proppem – hrdina se vypraví napříč zemí plnou nebezpečí, aby porazil zlé síly a získal vytoužený objekt. Hlavní od-

⁶ Diegetické a mimetické/dramatické módy se kombinují v těch herních sportovních simulacích, kde reportér popisuje akci. Tyto hry typicky patří do třetí kategorie, ale je alespoň logicky možné, aby akční hra obsahovala narativní hlas (vypravěče).

chylkou od archetypu je, že hrdina může být poražen a že dobrodružství nikdy nekončí. Ve většině akčních her je tento archetyp dále zploštěn do schématu, které se prolíná všemi válkami, sportovními utkáními a náboženskými mýty, totiž boj dobra (já) se zlem (ostatní) o vládu nad světem.

Stejně jako v případě Proppova korpusu ruských pohádek se jednotlivé hry od sebe liší konkrétními motivy, které se nabalují na archetypální struktury. V médiu převážně vizuálním je prvkem narativu, který nabízí nejbohatší potenciál pro variování, prostředí.⁷ Proto se akční hry tak výrazně opírají o vzrušení, které přináší pohyb krajinou. Je zde ovšem ještě další faktor, který mluví ve prospěch motivu prostoru, tento faktor také vysvětluje, proč hraje střelení v akčních hrách tak důležitou roli. Aby stálo za to hrát akční hru, příležitost k akci musí být častá, jinak se hráč začne nudit. Jak jsem zmínila výše, prožívat život postavy znamená neustále se zapojovat do interakce se světem a reagovat na jeho „affordance“.⁸ Hráč navíc chce, aby jeho akce měly okamžitý účinek. (Ve hře není nic více k zlosti, než když hráč kliká a nic viditelného se neděje.) Abychom udrželi narativ ve správných kolejích, škála akcí musí být výrazně omezena. Adventury na rozdíl od knih *Choose Your Own Adventures* [Vyber si vlastní dobrodružství] neplánují předem každý možný vývoj zápletky, ale zajistí, že hráčův výběr možností zůstane v daném rámci, aby se konec dobrodružství neodchýlil od obecné linie vůdčí zápletky. V případě střelení má hráč volbu při výběru zbraně, míření a rozhodnutí, kdy a na co pálit. V případě pohybu odpovídají možnosti směrům, ale limituje je struktura krajiny – hráč může projít chodbou, ale neprojde zdí. Jakmile si hráč zvolí směr, okamžitě vidí, že se jeho avatar pohnul, což navozuje pocit, že hráč má velkou míru kontroly. Ještě větší pocit moci pak nabízí střelení, protože sotva pustí kohoutek, hráč okamžitě vidí dramatický výsledek. Hojnost násilí v počítačových hrách se obecně připisuje kulturním faktorům, já si ale myslím, že je lze vysvětlit i touhou po okamžité odezvě. Navíc žádnou jinou lidskou činnost nelze tak snadno simulovat klikáním na ovládací zařízení než právě stisknutí kohoutku. Nesnažím se o obhajobu násilí v počítačových hrách, zdá se mi ovšem, že motiv střelení využívá s hroznou efektivitou reaktivní povahu média.

⁷ Tento potenciál pro různorodost je značně omezen technologickými faktory. Digitální zobrazení spoléhá na textury, aby bylo zároveň realistické a snadno ovladatelné (tzn. rychle reagovalo na uživatelské akce, a nabízelo tak dojem ustavičného pohybu). To vysvětluje, proč se většina novějších her odehrává v interiérovém prostředí, které v zásadě v každém provedení vypadá velmi podobně.

⁸ Tento termín, nyní populární v prostředí designu, původně vytvořil psycholog J. J. Gibson k popsání toho, jaké možnosti k jednání jsou obsažené nebo zakódované v předmětech.

Závěr

Jak tedy nakonec digitální texty participují na narativitě? Nabídnout jednoduchou a všeshrnující odpověď by znamenalo ignorovat druhovou diverzitu textů z této oblasti. Tento problém musíme řešit odděleně pro všechny tři hlavní kybertextové žánry: hypertext, prostředí typu virtuální realita a počítačové hry. Pro první a druhou kategorii je odpověď přímočará. Hypertext více či méně úspěšně vytváří koherentní a soudržný narativní význam na mikro- a makrorovině, ale neusiluje nevyhnutelně o vytvoření takového významu. Pokud ovšem přece jen takový význam vytvoří, předkládá čtenáři příběh v těžce diegetické formě jako tištěné romány nebo povídky. Pouze dešifrování tohoto narativního významu je mnohem problematictější než u klasických tištěných románů (do této kategorie samozřejmě nezahrnuji postmoderní texty). Co se týče interaktivního dramatu v prostředí virtuální reality, to nabízí standardní mimetickou a dramatickou narativitu. Podobně jako v kině nebo divadle se příběh divákovi nevypráví, ale ukazuje se prostřednictvím herců a pak je rekonstruován diváky na základě zhlédnutého, takže v prostředí virtuální reality příběh může (ale také nemusí, v závislosti na přítomnosti či nepřítomnosti scénáře) vyvstat až z uživatelské interakce s předměty a obyvateli virtuálního světa. Hlavní rozdíl mezi narativitou filmu nebo divadelního kusu a virtuální realitou pak spočívá v tom, že se slučuje funkce autora a diváka (= příjemce). Jedna a táž osoba se účastní ztvárnění zápletky a zároveň z děje odehrávajícího se ve virtuálním světě „čte příběh“.

Zatímco hypertext a virtuální prostředí využívají diegetickou, respektive mimetickou narativitu, dva tradiční literární módy definované už Platónem, počítačové hry jsou problematictější. Za prvé, počítačové hry ne vždy využívají narativní prvky, sahají k nim pouze tehdy, pokud lze hráči jeho herní počínání přiblížit jako řešení známého typu problému, jako je řízení vojenských operací nebo odpalování golfových míčků do jamky („známé“ je třeba chápat jako vycházející z imaginace, ne nutně ze zkušenosti: málokdo z nás opravdu stíhal zločince a střílel po nich). Hry jako *Tetris* reprezentují nejnižší stupeň narativity, protože „skládání shora padajících kostek různých tvarů tak, aby se vešly do otvorů“ se jen těžko dá interpretovat jako jednání člověka v konkrétní situaci ve svém zájmu.⁹ Za druhé, užití narativních prvků v počítačových hrách, jako jsou individualizované postavy, konkrétní dějiště a přijatelné cíle a jednání, není samo o sobě cílem, ale prostředkem k přilákání hráče k hernímu světu. Narativita zde plní spíše instrumentální než estetickou funkci: jakmile se hráč ponoří do hry, narativní motivy mohou ustoupit do pozadí nebo se dočasně ztratit. Přestože o hře můžeme referovat pouze pomocí narativního diskurzu, jak jsem ukázala výše, hráčův požitek ze hry není primárně

⁹ Narativita *Tetrisu* by se zvýšila, pokud by se hráč představoval, že je otrok stavící zeď z cihel, které mu ve stále větší rychlosti hází sadistický pán, a že přežije pouze tehdy, pokud se pod padajícími kostkami nepohrbí.

závislý na estetické hodnotě nebo na atraktivitě [„tellability“] virtuálního narativu vytvořeného hraním: počítačové hry, stejně jako sportovní utkání, nehrajeme proto, abychom pak zhlédli jejich záznam.¹⁰ Pokud tedy přece jen dojde k revizi činnosti, bude to z retrospektivního pohledu, který stojí v přímém kontrastu s do budoucna orientovaným, natěšeným postojem hráče.

Jsmo tedy oprávněni k tvrzení, že počítačová hra je či může být narativ? Abych parodovala někdejšího prezidenta Clintona, záleží na tom, co je slovo „je“.¹¹ Ti, kteří odpírají narativitu hrám na základě toho, že primárním účelem je hrát, nikoliv poslouchat příběhy ani vytvářet záznam, který lze číst jako příběh, se přikláníjí k užšímu významu slova „být“, interpretaci, která z hlediska narativní reprezentace redukuje možné módy participace na textu na tradiční módy literární narativity. Neschopnost literární naratologie vysvětlit herní zážitek neznamená ovšem, že bychom v nauce o hrách, ludologii, měli opustit koncept narativu, spíše to znamená, že musíme rozšířit rejstřík narativní modalit nad rámec diegetického a dramatického tím, že přidáme fenomenologickou kategorii přímo na míru hrám. Pro vypracování takové kategorie nám může být vodítkem vztah mezi diegetickým a mimetickým módem. Tím, co nás ospavedlňuje k tomu, abychom filmy a divadelní kusy nazývali narativy, je tvar mentální reprezentace zformovaný v mysli diváka. Kdyby měl divák přeložit svůj mentální obraz do jazykové formy, vytvořil by narativní počín – diegeticky prezentovaný narativ. Dramatický narativ je tedy virtuální, potenciálně diegetický narativ. U her můžeme rozšířit virtualitu ještě o krok dál. Hráč provádí akce, které, pokud by se nad nimi zamyslel, by stvořily dramatickou zápletku – jakkoliv tato zápleтка není to, na co se obvykle soustředí v zápalu hry.¹² Hry tedy ztělesňují virtualizovaný nebo potenciálně dramatický

¹⁰ Zapálený hráč počítačových her mi řekl, že ve hře *Caesar* rád sleduje záznam svého počínání. Narativní potěšení pro tohoto hráče v přinejmenším některých typech her není příliš vzdáleno od způsobu vnímání typického pro film a divadlo.

¹¹ Pozn. překl.: ve sporu s Monikou Lewinskou Clinton obhajoval svůj někdejší výrok před soudem *There's nothing going on between us* (mezi námi nic není nebo také mezi námi nic nebylo) právě odkazem na dvojznačnost slovesa ve staženém tvaru.

¹² Situace by byla jiná, kdyby se počítačové hry osvobodily od tyranie trhu. Počítačové hry v současnosti trpí týmhž ekonomickým tlakem jako hollywoodské filmy: je drahé je vytvořit a investice se vyplácí, pouze pokud osloví široké publikum. Tento tlak částečně vysvětluje stereotypní povahu herních příběhů. Na policích v herních obchodech je místo pouze pro herní ekvivalenty nejprodávanějších románů. Literatura dokázala objevovat tolik širokých variant narativních postupů pouze proto, že ji lze levně vyrobit. Kdyby si hry mohly dopřát srovnatelnou míru svobody, mohli bychom se dočkat hybridů mezi hrami a literaturou, kde by byl větší estetický důraz na příběh. Pak by opravdu hráč přemýšlel o dějové linii už v samotném okamžiku jejího utváření, což je v interaktivním dramatu ideální případ.

narativ, který sám zcela závisí na virtuální diegetické narativitě převyprávění, které nikdy nemusí nastat.

Přeložila Vendula Komárková

Literatura

- AARSETH, Espen (1997). *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- AULETTA, Ken (1999). What I Did at Summer Camp. *The New Yorker* 7/26, s. 46–51.
- CASELL, Justine – JENKINS, Henry, eds. (1998). *From Barbie to Mortal Kombat*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- DON, Abbe (1990). Narrative and the Interface. In: LAUREL, Brenda, ed. *The Art of Computer Interface*. Redding, Mass: Addison Wesley, s. 383–391.
- FERGUSON, Niall, ed. (1997). *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. London: Macmillan.
- GIBSON, James J. (1977). The Theory of Affordances. In: SHAW, Robert – BRADSFORD, John, eds. *Acting and Knowledge: Toward an Ecological Psychology*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum.
- I'm Your Man* (film), premiéra 1998. Režie: Bob Bejean. Hrají: Mark Metcalf, Colleen Quinn a Kevin M. Seal.
- JOHNSON, Steven (1997). *Interface Culture. How New Technology Transforms The Way We Create and Communicate*. San Francisco: HarperEdge.
- JOYCE, Michael (1995). *Of Two Minds: Hypertext, Pedagogy, and Poetics*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- LANDOW, George P. (1997). *Hypertext 2.0: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press (1. vydání 1992).
- LARSEN, Deena (1993). *Marble Springs*. Hypertext software. Cambridge, Mass: Eastgate Systems.
- LAUREL, Brenda (1991). *Computers as Theatre*. Menlo Park, Ca: Addison Wesley.
- LAUREL, Brenda (1993). Art and Activism in VR. *Wide Angle*, vol. 15, no. 4, s. 13–21.
- LAUREL, Brenda, ed. (1990). *The Art of Computer Interface*. Redding, Mass: Addison Wesley.
- MURRAY, Janet E. (1997). *Hamlet on the Holodeck. The Future of Narrative in Cyberspace*. New York: The Free Press.
- OLAFSON, Peter (2000). Game Theory. *New York Times*, 5. října 2000.
- WALTON, Kendall (1990). *Mimesis as Make-Believe. On the Foundations of the Representational Arts*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Pozn. překladatele:

Marie-Laure Ryanová je nezávislá badatelka žijící v Coloradu. Narodila se ve švýcarské Ženevě v roce 1946, studovala literaturu na Ženevské univerzitě a na Univerzitě Georga Augusta v Göttingenu a v roce 1968 se přestěhovala do Spojených států. Získala titul PhD v oboru francouzština (v Utahu 1974), tituly MA v oblasti lingvistiky a německé filologie (také v Utahu 1972) a po vystudování počítačových věd na Kalifornské univerzitě v La Jolle pracovala rovněž jako softwarová konzultantka (v letech 1983–91). V roce 1999 se stala členkou Společnosti pro humanitní studia na Cornellově univerzitě.

Publikovala více než padesát článků o narativní teorii, teorii žánru, lingvistických přístupech k literatuře a o digitální kultuře a přednesla řadu hostovských přednášek. Je autorkou knihy *Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory* [*Možné světy, umělá inteligence a narativní teorie*] (Indiana University Press, 1991), která získala cenu MLA [Asociace moderních jazyků] pro nezávislé badatele za rok 1992, a také publikace *Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media* [*Vyprávění jako virtuální realita: Propadnutí příběhu a interaktivita u literatury a elektronických médií*] (Johns Hopkins University Press, 2001) a redigovala též publikaci *Cyberspace Textuality: Computer Technology and Literary Theory* [*Textualita kybersvěta: Počítačová technologie a teorie literatury*] (Indiana University Press, 1999). Jejím současným projektem s názvem „Symbol Rock“ je příprava multimediálního CD-ROM, na kterém pomocí hypertextového vyprávění ožije historie opuštěného ranče v severním Coloradu.

Pojem „domov“ v českých překladech Rilkovy básnické sbírky *Larenopfer (Oběť lárům)**

Enrique Gutiérrez Rubio

1. Úvod

Cílem tohoto článku¹ je poskytnout obecný přehled o významových zvláštěnostech pojmu *domov* ve čtyřech evropských jazycích, konkrétně v češtině, angličtině (*home*), němčině (*Heim*, respektive *Heimat*) a ve španělštině (*hogar*). Jeho pojmový obsah bude následně roztříděn na základě rozdílných sémantik do dvou hlavních skupin – konkrétnější skupiny „domov-místnost“ a abstraktnější „domov-místo“.

V další části příspěvku se budeme zabývat dílem pražského německy píšícího básníka Rainera Marii Rilkeho a zejména tím, jak se výrazy *Heim* a *Heimat* reflektují v českých překladech jeho básnické sbírky *Larenopfer (Oběť lárům)*, jejímž hlavním motivem je Praha jako autorův *domov*.

V závěrečné části článku vyvodíme některé teze týkající se tématu.

2. Pojem *domov* v češtině

Předkládaný příspěvek je inspirován článkem Davida Danahera (2010b) zabývajícím se – v rámci kognitivní sémantiky a etnosémantiky – analýzou několika klíčových pojmů, které se často objevují v textech českého dramatika a esejeisty Václava Havla.²

* Chtěli bychom poděkovat Davidu Danaherovi za jeho cenné připomínky k předběžné verzi tohoto článku. Dále děkujeme doc. Chalupovi, Mgr. Nášelové a Mgr. Martinové za jejich připomínky k jazykové stránce článku.

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci Mezinárodního interdisciplinárního symposia *Umění a kultury střední Evropy: Cizinec – vyhnanec – přistěhovalec*, které se konalo ve dnech 15.–17. března 2011 na Univerzitě Palackého v Olomouci.

² Většina Danaherovy publikační činnosti je přístupná na jeho osobních internetových stránkách, a to včetně dalších tří článků o Havlových spisech analyzovaných z hlediska kognitivní sémantiky a etnolingvistiky (Danaher, 2007; 2010a; třetí z nich, o pojetí

Danaherův článek (2010b) vychází z úvah Paula Wilsona, předního překladatele spisů Václava Havla do angličtiny. Podle nich se taková slova, jako jsou v češtině kupříkladu *samopohyb* či *domov*, kterým se zde zabýváme, stávají výzvami pro překladatele kvůli tomu, že „their ‚burdens of meaning‘ relate to their grounding in the Czech cultural semiosphere³ and the unique semantic resonance that results from this grounding“⁴ (Danaher, 2010b, s. 250).

Na začátku tohoto příspěvku bychom si dovolili krátce připomenout způsob, jakým Havel vnímá pojem *domov* ve svých textech (konkrétně v pracích napsaných v létě roku 1991), což je pro nás důležité z toho důvodu, abychom dokázali pochopit fakt, proč tento výraz nelze tak jednoduše přeložit do angličtiny jeho evidentně přímým ekvivalentem *home*.

Pro každého člověka je domov jednou ze základních existenciálních zkušeností. To, co vnímá člověk jako svůj domov (ve filozofickém slova smyslu), lze přirovnat k souboru soustředných kruhů, v jejichž centru se ocitá naše „já“. Mým domovem je místnost, v níž nějaký čas žiji, na kterou jsem si zvykl [...]. Mým domovem je dům, v němž žiji, obec či město, v nichž jsem se narodil nebo v nichž pobývám, mým domovem je má rodina, svět mých přátel, společenské a duchovní prostředí, v němž žiji, mé povolání, podnik či pracoviště. Mým domovem je samozřejmě i země, v níž žiji, jazyk, jímž mluvím, duchovní klima, které má moje země a které zpřítomňuje jazyk, jímž se v ní mluví. Čeština, český druh vnímání světa, česká historická zkušenost, český druh odvahy i zbabělosti, český humor – to všechno je neodmyslitelnou součástí této vrstvy mého domova. [...] Všechny vrstvy našeho domova, stejně jako celý náš přirozený svět, jsou neodmyslitelnou součástí nás samých a neodmyslitelným prostředím naší lidské sebeidentifikace; člověk zcela zbavený všech vrstev svého domova by byl zcela zbaven sám sebe, svého lidství. (Havel, 1999, s. 409–410)

Podle Danahera (2010b, s. 250) tento soubor soustředných kruhů či vrstev domova, o kterých Havel píše, do určité míry inspirován Janem Patočkou, odráží to, že „there is something conventionally more fundamental – more intensely felt – by Czechs when they use the word *domov* than by English speakers using the word *home*“⁵. Rovněž dodává, že je tomu tak, protože:

svědomí, vyšla r. 2013). [online] <<http://cokdybysme.net/publications.html>>. Cit. 2012-09-04.

³ Podle Lotmana (2005, s. 208) by *sémiosféra* (rusky *семуосфера*) měla fungovat analogicky ke konceptu biosféry, nikoli však na úrovni biologie, nýbrž na úrovni sémiotiky.

⁴ Překlad: „Jejich ‚břemena významu‘ souvisí s jejich základem v české kulturní *sémiosféře* a s unikátní sémantickou rezonancí, která pramení z tohoto významu“ (pokud není uveden jiný překladatel, jedná se o překlady od autora této studie).

⁵ „Existuje něco konvenčně zásadnějšího – intenzivněji pocítovaného – pro Čechy, když používají slovo *domov*, než pro anglicky mluvící, když používají slovo *home*.“

Central Europeans are, however, specialists in the search for home, and the meaning of *domov* – its conventional semantics along with its grounding in the Czech cultural semiosphere – already questions and problematizes the concept in a way that the English translation equivalent *home* does not. *Domov* is more fundamental and more intensely felt than *home* because it carries with it a hint of Havel's transcendental breeze.⁶ (Danaher, 2010b, s. 253)

Pokud skutečně platí to, co tvrdí Danaher, vyvstává otázka, platí-li to i pro pojem *domov* v dalších středoevropských jazycích, kupříkladu v němčině, či v jiných evropských jazycích, které sice nejsou středoevropské, ale jež se na rozdíl od angličtiny vyvíjely v evropském kontinentálním prostoru, jako tomu bylo například v případě španělštiny.

V následující části naší studie se na tyto otázky pokusíme odpovědět.

3. *Domov* ve čtyřech evropských jazycích

Na první pohled se může zdát, že existuje přímý a nekomplikovaný ekvivalent českého slova *domov* v angličtině – *home*, němčině – *Heim* a ve španělštině – *hogar*.

Nemusíme se však obracet na díla filozofická, překladatelská a lingvistická, abychom si uvědomili, že existují jasné a podstatné rozdíly mezi zmíněnými výrazy v těchto čtyřech jazycích. Postačí, když zkonzultujeme jejich slovníkové definice.

Podle *Slovníku spisovného jazyka českého* je *domov* „1. místo, kde se člověk narodil, kde je doma (byt, dům, rodina, obec, vlast); 2. místnost, budova pro společné ubytování; útulek, internát“ (Havránek et al., 1989, s. 362).

Dále, anglické *home* je „1. the house, apartment, etc. where you live, especially with your family; 2. a house, apartment, etc. when it is considered as property which you can buy or sell; 3. the type of family you come from; 4. a place where people or animals live and are cared for by people who are not their relations or owners.“⁷

Třetí díl díla *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* definuje *Heim* následujícím způsobem: „1. jmds. Zuhause, jmds. Wohnung; 2. gemeinschaftliche

⁶ „Středoevropané jsou však odborníci v hledání *domova* a už samotný význam [českého slova] *domov* – jeho konvenční sémantika spolu s jeho základem v české kulturní sféře – vyvolává pochybnosti a problémy ohledně tohoto pojmu způsobem, který jeho anglický překlad *home* nevyvolává. *Domov* je vnímán zásadněji a intenzivněji než *home*, protože [*domov*] s sebou nese stopy Havlova transcendentního vánku.“

⁷ *Advanced Learner's Cambridge Dictionary Online* [online]. Cit. 2012-09-04. <<http://dictionary.cambridge.org/>>.

Unterkunft, Wohnstätte; 3. Stätte für Zusammenkünfte und Veranstaltungen einer bestimmten Gruppe, Klubhaus“ (Klappenbach – Steinitz, 1981, s. 1766).

Poslední, španělskou definici domova najdeme ve 22. edici slovníku vydávajícího španělskou Real Academia Española de la Lengua (RAE): „1. Sitio donde se hace la lumbre en las cocinas, chimeneas; 2. Casa o domicilio; 3. Familia, grupo de personas emparentadas que viven juntas; 4. Asilo; 5. Centro de ocio en el que se reúnen personas que tienen en común una actividad, una situación personal o una procedencia; 6. Hoguera“.⁸

Na základě uvedených definic je možné rozdělit jednotlivé významy výrazu *domov* do dvou hlavních sémantických skupin. První skupinu bychom mohli pojmenovat „domov-místo“ a druhou „domov-místnost“. Do třídy „domov-místo“ by spadaly koncepty, které se citově či duševně spojují s určitým fyzickým prostorem (někdy konkrétnějším, jindy abstraktnějším), kterému říkáme *domov*. Sem patří bezesporu první česká definice a do určité míry i třetí definice španělská (a možná také třetí anglická definice), ve kterých rodina či původ hrají důležitou roli. V české definici se například toto místo nedá oddělit od citu, který v nás vyvolává.

Zároveň se anglický výraz *home* zaměřuje spíše na pojem „domov-místnost“ (stejně jako bezesporu druhá česká a španělská definice a do určité míry i všechny definice německé), ve kterém, ačkoliv citová nuance není úplně vyloučená,⁹ hraje hlavní roli konkrétnost či „fyzičnost“ tohoto prostoru, tj. jakýkoliv konkrétní druh stavení (česky *budova, útulek, internát*; anglicky *house, apartment*, nebo dokonce i *property* „majetek“; něm. *Wohnung, Unterkunft, Klubhaus*; špan. *casa, domicilio, asilo, centro*).¹⁰

Pokud se budeme zabývat tím, co uvádí dvojazyčné slovníky o *domově*, zjistíme, že např. v česko-anglickém slovníku jsou, vedle očekávaného *home*, tři další slova – *home town, native country* a *land* (Fronek, 2000, s. 132). To je bezesporu v souladu s Danaherovými teoriemi uvedenými v jeho článku – české slovo *domov* obsahuje širší sémantické spektrum než anglické slovo *home*.

V česko-německém slovníku se vedle hlavního významu *Heim* (respektive *daheim* a *Vaterhaus*), objevují abstraktnější, citovější výrazy *Heimat* a *Heimatland* (Siebenschein, 2006, s. 145–146).

⁸ *Diccionario de la Lengua Española* [online]. Cit. 2012-09-04. <<http://drae.rae.es/>>.

⁹ Vy žijete *home* „especially with your family“ („zvláště se svou rodinou“).

¹⁰ Zajímavý je fakt, že podle *Diccionario de la Lengua Española* ve španělštině první (a v důsledku i hlavní) definice neodkazuje na jakousi budovu či city, ale právě na konkrétní místo v kuchyni, kde se nachází ohniště nebo pec (slovo *hogar* prochází z latinského výrazu *focus* „ohní“). Kdysi dávno to bývala nejuťulnější místnost celého domu. Je ovšem třeba upozornit na to, že ačkoliv se jedná o nejrenomovanější slovník španělského jazyka, *Diccionario de la Lengua Española* bývá považován za velmi zastaralé dílo (viz López Facal, 2010).

Také ve *Velkém česko-španělském slovníku* patří první definice konkrétnějšímu pojmu, ovšem s rodinnou, citovou nuancí, *casa paterna* (otcovský dům). Vzápětí následuje několik slov týkajících se skupiny „domov-místo“: *hogar, techó, país, tierra natal, patria* atd. Druhá definice se však jasně vztahuje k sémantickému okruhu „domov-místnost“ s výrazy jako *residencia, hogar (de ancianos/infantil)* či *asilo* (Dubský, 1996, s. 282).

Z dosud řečeného vyplývá, že v českém výrazu *domov* a ve španělském slově *hogar* (stejně jako v německém *Heimat*) převládá sémantika skupiny „domov-místo“. Naproti tomu v anglickém výrazu *home* a německém *Heim* převažuje konkrétnost skupiny „domov-místnost“. Pokud se dále budeme zabývat *domovem* v textech jednoho konkrétního, německy píšícího autora, musíme vzít v potaz nejen výraz *Heim*, ale i jiná sémanticky blízká slova, především výraz *Heimat*.¹¹ Tento fakt potvrzují i slova Karla Krejčího (1975, s. 32–33) v doslovu Rilky básnické sbírky *Dech rodné země*:

[...] „Heimat“ není synonymem slova „Vaterland“. Je tu významové posunutí, slovo znamená něco méně a něco více.¹² Neznamená tato vlast pevné začlenění do národního společenství, nýbrž kouzlo všeho, kraje i lidí, kteří obklopovali první naše léta; česky tedy bychom řekli spíše „domovina“, nebo prostě „domov“ [...]. Domovem Rilky jsou tedy Čechy, označení „vlast“ ve smyslu „Vaterland“ neužívá. Snad pro tento odstín jej tak dojímalá prostá česká píseň „Kde domov můj“, která tehdy ještě nebyla státní hymnou [...]

Z toho, co již bylo v této třetí části uvedeno, lze usoudit, že je možné rozšířit i na španělštinu Danaherovo konstatování o rozdílu mezi českým a anglickým *domovem*. I ve španělštině totiž *domov* vyjadřuje „něco konvenčně zásadnějšího – intenzivněji pocítovaného“ než v angličtině, což však podle našeho názoru není z toho důvodu, že by Španělé byli, stejně jako Češi, „odborníci v hledání domova“ (koneckonců, Španělsko patří mezi nejstarší státy v Evropě). S velkou pravděpodobností by šlo spíše o způsob vnímání rodinných vztahů ve středomořské kul-

¹¹ V rámci tohoto tématu publikovala představitelka mezikulturní sémantiky Wierzbicka jednu stať o německých „klíčových slovech“ *Heimat* a *Heimatland* a jejich polských a ruských protějšcích, tj. *ojczyzna* a *родина* (Wierzbicka, 1997, s. 156–197). Dalším odborníkem, jenž ve svých pracích zkoumá vztahy mezi kulturami a jejich (příslušnými) jazyky, je polský etnolingvista Bartmiński. V jeho souboru textů, vycházejících poprvé v angličtině (Bartmiński, 2009, s. 149–177), se nacházejí dvě kapitoly o polských výrazech *dom* a *ojczyzna*.

¹² Něco podobného by bylo možné říct o jeho překladu do angličtiny, jak tvrdí Applegate (1990, s. 4) ve své knize věnované slovu *Heimat*: „For the term *Heimat* carries a burden of reference and implication that is not adequately conveyed by the translation *homeland* or *hometown*“ („Výraz *Heimat* nese implikační a referenční břemeno, které není překladem *homeland* či *hometown* adekvátně vyjádřeno“).

tuře, kde rodina a domov (ohniště), ve kterém (u kterého) se rodinní příslušníci schází, hrají významnější roli než v anglosaských společnostech. Na druhou stranu je situace v němčině poněkud odlišná, jelikož zde existují dvě slova vyjadřující obě nuance – *Heim* a *Heimat*.

4. *Heim* a *Heimat* v Rilkově básnické sbírce *Larenopfer* (*Oběť larům*)

Čtvrtá část příspěvku se věnuje výhradně němčině (a samozřejmě příslušným českým překladům), konkrétně výrazům *Heim* a *Heimat* v jednom z děl pražského německy píšícího básníka Rainera Marii Rilkeho.¹³

Rilke, jako málokterý básník 20. století, symbolizuje marné hledání domova v prostoru střední Evropy. V našich předchozích studiích spojených s Rilkem jsme mimo jiné zkoumali i jeho zvláštní vztah k rodnému městu, Praze, a také to, jak se jeho osobní situace reflektuje v básnické sbírce *Larenopfer*¹⁴ (Gutiérrez Rubio, 2010, s. 64–66).

Po nepřilíh zdařilé prvotině *Leben und Lieder* (*Život a písně*, 1894) publikoval Rilke v roce 1895 druhou, poměrně úspěšnou básnickou sbírku nazvanou *Larenopfer* (*Oběť larům*).¹⁵ Hlavním tématem tohoto díla je Praha – její obyvatelé, budovy a kostely, milované kouty a Rilkovy dojmy z dětství. Stará Praha jako domov je jednoznačně nejvýznamnějším motivem této sbírky, což dokazují mimo jiné i názvy prozatím dvou jediných edic: *Můj domov* v překladu Miloše Kareše (1941) a *Dech rodné země* v překladu Gustava Francla (1975), vydané u příležitosti stoletého jubilea Rilkeho narození.

V obou případech se jedná o výběr básní, nikoli o kompletní překlad díla.¹⁶ Toto poetické autorovo věnování jeho tehdejšímu domovu se vztahuje nejen na pražské ulice a budovy, ale zahrnuje dokonce i středočeskou krajinu s vý-

¹³ Dalším zajímavým dílem, které se týká výrazu *Heimat*, je sborník *Heimat im Wort*, publikovaný pod Görnerovým vedením (1992), jehož součástí je i Füllebornův příspěvek (1992) o *Heimatu* v Rilkeho básnickém díle.

¹⁴ Po rozpadu manželství svých rodičů byl devítiletý Rilke poslán na dvě vojenské školy mimo Prahu (nejdříve do Hranic na Moravě a následně do Sankt Pölten, přibližně 60 kilometrů západně od Vídně). Rilkeova citlivá duše na těchto školách velmi trpěla nejen kvůli drsné atmosféře, ale také kvůli vojenské disciplíně. Mladík velice toužil po návratu *domů*, tedy do Prahy.

¹⁵ Výraz *lár* označuje „ochrann[é]ho duch[a] domu v bájesloví římském“. Viz *Příruční slovník jazyka českého* [online]. Cit. 2012-09-04. <<http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>>.

¹⁶ Není ovšem jasné, na jakém základě byl tento výběr učiněn. V případě první edice, publikované za protektorátu, by se dalo hovořit o politických důvodech. Karel Krejčí (1975, s. 34) píše v komentáři druhé edice: „Rilkovy ‚Oběti lárům‘ obsahují na sto básní, z nichž výbor dvaceti nejvýraznějších, a pro nás nejzajímavějších, je v novém překladu zahrnut do této edice“.

znamnými osobnostmi české historie a kultury, jako jsou mimo jiné Josef Kajetán Tyl, Rabi Löw, Jan Hus či Rudolf II. Ačkoliv psal německy, dá se říci, že vydáním *Larenopfer* se Rilke na krátkou dobu stal pražským básníkem, a to nejen pro pražsko-německou minoritu. Podle Karla Krejčího (1975, s. 34–35) sbírka „odráží nejen okruh hlavních motivů, jež básníka zaujaly, ale snaží se vystihnout i ono vroucí citové napětí, s nímž básník pozoroval a prožíval své rodné město se zvláštním zřetelem k jeho české složce. Rilke [...] patří celému světu, ale [v této chvíli] patří skoro výhradně nám Čechům, zvláště Pražanům“. Praha se jako hlavní motiv později opakuje podobným způsobem v knize *Zwei Prager Geschichten (Dvě pražské povídky, 1899)*.

Dalším zajímavým údajem týkajícím se českého prostředí je použití českých slov a vět v Rilkových německých verších („Prosim!“, „Holka“, „Krajcar“, „kde domov můj“, „Hej, Slované!“, „milost' pánků!“), které autor (1955, s. 38) dokonce i rýmuje s jinými slovy, jako například v básni „Kajetán Tyl“:¹⁷

[...] Doch wär er nicht für tausend **Louis**
von Böhmen fort. Mit jeder Fiber
hing er daran. – „Ich bleibe lieber,
hätt er gesagt, „kde domov **můj**.“

V souvislosti s výrazy *Heim* a *Heimat* se nejdříve podíváme na verše, které jsou součástí jak Karešova, tak i Franclova překladu. První příklad se nachází v básni „Land und Volk“ („Lid a země“). Srovnajme tedy originál s Karešovým překladem:

[...] Gab den Burschen all, den braven,
in die rauhe Faust die Kraft,
in das Herz – die **Heimat**lieder.
(Rilke, 1955, s. 23)

Chlapcům dal, co muž si žádá,
drsnou sílu dal jim v pěst,
v srdce – **píseň rodné země**.
(Rilke, 1941, s. 79)

Další ukázkou najdeme v básni „An Julius Zeyer“ („Juliu Zeyerovi“), tentokrát jak s Franclovým, tak Karešovým překladem:

du preisest seine Art und seine Sagen, –
aus deinen Liedern weht der **Heimat** Äther.
(Rilke, 1955, s. 36)

Ty dáváš jeho bájím půvab pravý
a z písní tvých dech **rodné země** vane.
(Rilke, 1975, s. 20)
tys dovedl o dávných zvěstech psáti,
z tvých písní vane vůně **domoviny**.
(Rilke, 1941, s. 90)

¹⁷ V německém originále s nesprávně umístěnými čárkami „Kajetan Týl“.

Český překlad názvu dalšího zlomku obsahuje slovo *domov*. Jedná se o „Das Volkslied“ („Píseň domova“) v Karešově překladu:

[...] Die Liebe und der **Heimat** Schöne
drückt ihm den Bogen in die Hand,
und leise rieseln seine Töne
wie Blütenregen in das Land [...].
(Rilke, 1955, s. 40)

[...] Smyčec mu nyní tiskne v ruku
domova krása, lásky báj,
tiše se roní kouzlo zvuků
jako déšť květů v širý kraj [...].
(Rilke, 1941, s. 85)

Poslední dva příklady nejsou bohužel přeloženy v žádné z uvedených edic. V básni „Mein Geburtshaus“ („Můj rodný dům“) by podle našeho názoru bylo neadekvátnější slovo *Heim* přeložit pojmem ze sémantické sféry „domov-místo“, tj. slovem *domov*:

Der Erinnerung ist das traute
Heim der Kindheit nicht entflohn,
(Rilke, 1955, s. 41)

Vzpomínce neuletěl
smutný **domov** dětství,

Co se týče básně „In Dubiis“ („Vůči pochybnostem“), našli jsme nepublikovaný, ale zdařilý překlad Jana Mareše:¹⁸

Ist sein **Heim** die Welt; es misst ihm
doch nicht klein der **Heimat** Hort;
denn das Vaterland, es ist ihm
dann sein Haus im **Heimatsort**.
(Rilke, 1955, s. 42–43)

Vlastí je mu svět, ale zná
ocenit poklad **domova**.
Ví: nejvlastnější otčina
je dům, místo, kde **původ** má.¹⁹

Níže předkládáme tabulku vytvořenou na základě uvedených překladů výrazů *Heim* a *Heimat* do češtiny:²⁰

Heimat(lieder)	rodná země (2×)
Heimat	domovina
Heimat	domov (×2)
Heimat(sort)	původ
Heim	domov ²¹
Heim	vlast

¹⁸ Překlad se nachází na stránkách, které spravuje Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích v rámci oceněného projektu Kohoutí kříž, věnovaného šumavské německé literatuře. Viz <<http://www.kohoutikriz.org/>>. Cit. 2013-06-15.

¹⁹ Jaksch-Bodenreuth (1927) [online]. Cit. 2013-06-15. <http://www.kohoutikriz.org/data/w_rilke.php>.

²⁰ Nemůžeme však vyloučit možnost, že rytmus či počet slabik hraje v překladu básní určitou roli.

²¹ Na základě vlastního překladu.

5. Závěr

Cílem tohoto článku nebylo představení konkrétních výsledků dlouhodobé a systematické analýzy, ale spíše načrtnutí přehledu dané problematiky. I přesto tento nijak obsáhlý – jakkoliv poměrně reprezentativní – příspěvek potvrzuje, že v básnické sbírce *Larenopfer* se slovo *Heimat* spojuje obzvláště s třídou „domov-místo“, tedy s koncepty, které citově či duševně odkazují na určitý fyzický prostor („rodná země“, „domovina“, „domov“, „původ“). Na druhou stranu, výraz *Heim*, který v sobě zahrnuje sémantiku skupiny „domov-místnost“, se ve sbírce *Larenopfer* vyskytuje méně často. V oněch pouhých dvou případech, které jsou zdokumentovány v tomto díle, výraz *Heim* překonává svůj konkrétnější význam a – pravděpodobně kvůli vášnivě atmosféře, která v básních panuje – je spojován, stejně jako *Heimat*, s citovou stránkou pojmu („vlast“, „domov“).

Literatura

- APPLEGATE, Celia (1990). *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press.
- BARTMIŃSKI, Jerzy (2009). *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London: Equinox.
- DANAHER, David (2007). Framing Václav Havel. *Slovo a smysl – Word & Sense*, roč. 8, s. 25–47.
- DANAHER, David (2010a). An ethnolinguistic approach to key words in literature: *lid-skost* and *duchovnost* in the writings of Václav Havel. *Ročenka textů zahraničních profesorů*, sv. 4, s. 27–54.
- DANAHER, David (2010b). Translating Havel: Three key words (*domov*, *svědomí*, and *klid*). *Slovo a slovesnost*, roč. 70, s. 250–260.
- DANAHER, David (2013). Ethnolinguistics and Literature: The Meaning of ‚conscience‘ in the Writings of Václav Havel. In: GŁAZ, Adam – ŁOZOWSKI, Przemysław – DANAHER, David, eds. *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition and Culture*. London: Versita.
- DUBSKÝ, Josef (1996). *Velký česko-španělský slovník*. 1. díl (A–O). Praha: Leda – Academia.
- FRONEK, Josef (2000). *Velký česko-anglický slovník*. Praha: Leda.
- FÜLLEBRON, Ulrich (1992): „...die sich gebar im Verlust“. Heimat in Rilkes Dichtung. In: GÖRNER, Rüdiger, ed. *Heimat im Wort. Die Problematik eines Begriffs im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Iudicium Verlag, s. 90–105.
- GÖRNER, Rüdiger, ed. (1992). *Heimat im Wort. Die Problematik eines Begriffs im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Iudicium Verlag.
- GUTIÉRREZ RUBIO, Enrique (2010). *R. M. Rilke*. Madrid: Laberinto.
- HAVEL, Václav (1999). *Projevy z let 1990–1992; Letní přemítání*. Praha: Torst.

- HAVRÁNEK, Bohuslav et al. (1989). *Slovník spisovného jazyka českého*. 1. díl (A–G). Praha: Academia.
- KLAPPENBACH, Ruth – STEINITZ, Wolfgang (1981). *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Band 3 (*Glauben-Lyzeum*). 5. ed. Berlin: Akademie Verlag.
- KREJČÍ, Karel (1975). Rainer Maria Rilke a Praha. In: RILKE, Rainer Maria. *Dech rodné země*. Praha: Vyšehrad, s. 27–47.
- LÓPEZ FACAL, Javier (2010): *La presunta autoridad de los diccionarios*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- LOTMAN, Juri (2005). On the semiosphere. *Sign Systems Studies*, roč. 33, s. 205–229. Cit. 2013-06-15. <<http://www.ut.ee/SOSE/sss/Lotman331.pdf>>.
- RILKE, Rainer Maria (1941). *Můj domov*. Praha: Orbis.
- RILKE, Rainer Maria (1951). *Sämtliche Werke*, Band I. Frankfurt am Main: Insel-Verlag.
- RILKE, Rainer Maria (1975). *Dech rodné země*. Praha: Vyšehrad.
- SIEBNSCHEIN, Hugo a kolektiv (2006): *Velký česko-německý slovník*. 1. díl (A–O). Voznice: Leda.
- WIERZBICKA, Anna (1997). *Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York – Oxford: Oxford University Press.

The notion of „home“ in Czech translations of the R. M. Rilke's poetry book *Larenopfer*

In this article is presented an analysis of the Czech word „domov“ and its counterparts in German (Heim, Heimat), English (home), and Spanish (hogar). It is inferred that there are two main semantics regarding the concept „domov“ in these four languages – a first one related to a more material and physical conception (*domov-místnost*) and a second one with more emotional and even philosophical connotations (*domov-místo*).

In a second part, these two kinds of conceptions of „domov“ will be examined in the work of the Prague German-language poet Rilke, and more specifically in *Larenopfer*.

Mgr. Enrique Gutiérrez Rubio, Ph.D.
Katedra romanistiky
Filozofická fakulta
Křížkovského 10
77180 Olomouc
egutierrez.rubio@gmail.com

Hledání údělu člověka a básníka. Na okraj pozdního básnického díla Vladimíra Vokolka

Martin Lukáš

1. Úvod

V roce 1971 vyšel Vladimíru Vokolkovi výbor z básní ze 40. let pojmenovaný podle jedné z tehdejších sbírek *Cesta k poledni*.¹ Byla to poslední básníkova kniha publikovaná za jeho života, nepočítáme-li jedno exilové a několik samizdatových vydání.² Navzdory tomu stačil v rámci strojopisného Díla Vladimíra Vokolka³ uspořádat v letech po vydání zmíněného výboru ještě šest dalších sbírek.⁴ K nim, ale i k těm dříve napsaným a vydaným, se průběžně vracíval, upravoval je a doplňoval. Takovému přepisování a cizelování veršů rozumíme také jako činnosti z nezbytí, neboť v dané situaci byla jediným a dosti trpkým termínem „odevzdání“ textů pouze vlastní smrt. Básníkovi to na druhou stranu přinášelo paradoxní svo-

¹ Sbíрка obsahuje osm básní z *Žiněného roucha* (Vokolek, 1940), o šest básní zkrácený 1. oddíl ze sbírky *Tichý a temný* (1941; in Vokolek, 1999, s. 73–131) a kompletní sbírkou *Cesta k poledni* (Vokolek, 1946), doplněnou dvěma novými básněmi (srov. ediční poznámku in Vokolek, 1999, s. 325).

² Exilové vydání *Ke komu mluvím dnes* obsahuje sbírky *Ke komu mluvím dnes* a *Jak dlouho* (Vokolek, 1984). Existuje také několik soukromých tisků (Atlantis [1972]; posmrtně *Zapomenutý pramen* [1989] a *Poutní píseň k dobrému Lotru* [1992]).

³ Pětisvazkové strojopisné Dílo Vladimíra Vokolka (editor Mojmir Trávníček) obsahuje: 1) *Nezjištěno*, 2) *Nezjištěno*, 3) *Hic Iacet*, 4) *Cesta do ztracena*, 5) *Kříž a křídlo*. Většina sbírek dostávala v průběhu 70. a 80. let svou definitivní strojopisnou podobu.

⁴ 1) *Na hrotu plamene* (původně měla vyjít roku 1968 v Práci, později pod názvem *Kříž a křídlo* ve Vyšehradu; nakonec vyšla jako součást knihy *Kroužení* [Vokolek, 1991] pod původním názvem; Vokolek, 1998, s. 71–114); 2) *Hádání z vody* (věnováno Mojmiru Trávníčkovi, napsáno v roce 1973; jde o 2. oddíl sbírky *Ve znamení ryb* dokončené v roce 1947; Vokolek, 1998, s. 115–151); 3) *Jak dlouho* (napsáno v roce 1978, 2. oddíl sbírky *Ke komu mluvím dnes*; Vokolek, 1998, s. 153–178); 4) *Bílé místo* (napsáno v roce 1980; Vokolek, 1998, s. 179–220); 5) *Mezi ohněm a vodou* (napsáno v roce 1983; Vokolek, 1998, s. 221–238); 6) *Kroužení* (napsáno v roce 1987, poprvé vyšlo jako část stejnojmenné sbírky [Vokolek 1991]; Vokolek, 1998, s. 239–290).

bodů nakládat se svým dílem dle vlastní libosti, následkem čehož se texty básní často překrývají, ne-li přímo splývají.

Vokolkovo sbíhavé myšlení, projevující se v ulpívání na určitém tématu nebo motivu, činí z posledních šesti sbírek pevně provázaný soubor odrážející základní témata básnické reflexe skutečnosti (podstata světa, dějiny lidstva, smysl poezie). Časté opakování některých motivů, dokonce v totožných formulacích, lze vykládat jako vědomé odkazování v rámci vlastního díla, podtrhující důležitost některých motivů pro básníka, ale také jako nevědomé opakování, prozrazující básníkovu tvrdošjnou snahu dopátrat se odpovědí na položené otázky. Bylo by možné uvažovat o Vokolkově pozdní tvorbě rovněž v intencích autorovy osobní terapie. Kupříkladu v básni „Robinsonovská útěcha“ (Vokolek, 1998, s. 271–272), jejíhož protagonistu lze prokazatelně vnímat jako autorskou stylizaci, zaznívají verše:

Proto se chytá pera, aby nezešílel
z hukotu vln, z nichž se vynořují
ponořují a znovu vynořují ruce a tváře
utonulých, jako by dosud ani nebyli mrtví
a chtěli se chytit toho stěbla
které svírá v prstech pokouší se
písmenko po písmenku, hlásku po hlásce
artikulovat ohlušující hukot v hlavě
slovo za slovem navázat řeč
sám se sebou i s těmi mrtvými
smířit je se smrtí a sebe se životem na pustém ostrově
a pak už nebude tak pustý
a on sám tak zoufale opuštěný
...
(Vokolek, 1998, s. 271)

Jak básník stárne, vnější dynamika jeho díla, odrážející se v rozpracovávání nových témat a osvojování si nových tvůrčích postupů, slábne. Naopak jeho vnitřní dynamika, zakládající se především na rozvinutí paradoxu básnické výpovědi, sílí, a navzdory motivické chudobě a tvarové oproštěnosti činí z Vokolkových závěrečných sbírek jeden z vrcholů jeho díla.

Přihlédneme-li k okolnostem, za jakých tyto pozdní básnické texty vznikaly,⁵ nabízí se, abychom pojímali vztah Vokolka-básníka a Vokolka-člověka v těsnějších souvislostech, resp. abychom z představy takového vztahu učinili náš výkladový klíč. Vyzývá nás k tomu ostatně řada signálů, které lyrický subjekt pozdních veršů nápadně sblížují s jejich autorem; totožnost či korespondence mezi nimi

⁵ Podle svědectví přátel i kritiků trávil básník svoji nedobrovolnou klauzuru nejčastěji ve své rychnovské chalupě, kde se věnoval převážně psaní (srov. Med, 2004; Matys, 1996; Staněk, 1991).

je mnohdy zcela zřejmá, básník na závěr života bilancuje, vydává sumu ze svého života, který se takřka zúžil na psaní básní.

Dikce (auto)reflexivního účtování odpovídá vývoji Vokolkova volného verše v jeho pozdní tvorbě. Spolu s Miroslavem Červenkou (2001, s. 189) lze konstatovat, že se básník přiblížil parametrům běžné řeči, třebaže se v jeho verších stále vyskytuje dvouslabičná (jambická či trochejská) rytmická norma (srov. básně „Třináctý“ či „Kyvadlo“; Vokolek, 1998, s. 88–89 a 192–193). Povětšinou však autor člení básnickou výpověď do různě dlouhých, nerýmovaných veršů, a nadále využívá svého oblíbeného postupu zvýraznění slova na konci verše záměrným přesahem významového celku do verše následujícího. I přesto jeho poslední básně připomínají spíše filosofický traktát nežli poezii v tradičním slova smyslu; nebýt veršového členění, snad bychom k textům v řadě případů ani nepřistupovali jako k básním.

Červenka oceňuje vyvážení jednotlivých rysů Vokolkovy pozdní poezie, pokud jde o podobu verše, a svůj výklad uzavírá tvrzením, že se mu jako básníku, jenž po celý život těžil z „intonační kadence apollinairovské tradice“ a zároveň rozvíjel holanovskou meditaci, podařilo „[t]ěžko uvěřitelné spojení mezi avantgardní tradicí a reflexivností spirituálního básnictví“ (2001, s. 189 a 190).⁶

1. Anaximandrův zlomek

Jeden z výrazných antických odkazů Vokolkovy závěrečné tvorby je Anaximandrův zlomek, jemuž autor věnuje báseň „Variace na Anaximandra“ ze sbírky *Kroužení* (Vokolek, 1998, s. 269).⁷ Zlomek zní: „A z čeho věci vznikají, do toho též zanikají podle nutnosti, neboť si za své bezpráví navzájem platí pokutu a trest

⁶ Srov. Červenkovu argumentaci, která postihuje několik důležitých rysů Vokolkovy poezie: „Podobně jako Juliš dává i Vokolek znát své příbuzenství s avantgardou volným napojováním nescíslných vět v jediném dlouhém souvětí bez záměrné architektonické stavby, ale přímou návazností na pohyby asociativního myšlení a rozvoj meditace. Ani meditativnost, ani střídme, vždy významově aktivní neshody mezi větovým a veršovým členěním neodstraňují zvýraznění konce verše, které silně připomíná intonační kadence apollinairovské tradice. [...] Prostředkem pořádání ‚nekonečné věty‘ je Vokolkovi – spíše než syntaktické propracování – seskupování veršů do strof a odstavců, často s využitím strofické anafory, která dlouhé řetězce volně přiřazovaných syntaktických celků vždy znovu napojuje na ústřední téma básně nebo na výchozí všednodenní symbol, jehož možnosti se postupně odhalují v běhuté meditaci.“ (Červenka 2001, s. 189–190)

⁷ Srov. též zmínky v esejích (Vokolek, 1996, s. 39 a 152).

podle určení času.“⁸ Vokolek zlomek v úvodních verších básně parafrázuje,⁹ zatímco ostatní verše staví na jeho základě. Přesvědčuje nás, že vše se navrácí tam, odkud dříve vzešlo, že tento návrat je nevyhnutelný a časově podmíněný a že představuje svého druhu spravedlnost, neboť při něm dochází ke konečnému vyrovnání hodnot, sil apod. Jednotlivé obrazy básně, které zachycují projevy lidské pánovitosti a v důsledku také omezenosti a slabosti, jsou s poselstvím zlomku záměrně konfrontovány. Princip spravedlivého návratu v básni působí jako normativní nástroj, s jehož pomocí básník nekompromisně soudí (moderní) dějiny. Je patrné, že Vokolkova interpretace Anaximandrova zlomku, zjevně inspirovaná slovy „bezpráví“, „trest“ a „pokuta“, zdůrazňuje jeho *etický* rozměr. Tím však básník smysl zlomku poněkud zužuje, což vyjde lépe najevo, srovnáme-li jeho výklad s výkladem Patočkovým, který zdůrazňuje *ontologický* rozměr zlomku.

Ve Vokolkově interpretaci ztrácí zlomek svou bezpříznakovou povahu, stává se výrazem nezpochybnitelného principu světa, s jehož pomocí lze vynášet morální soudy. Na jeho základě básník odhaluje dějiny lidstva jako proces vzájemného splácení dluhů. Do značné míry to odpovídá oidipovskému schématu, podle nějž si jednotlivé epochy vzájemně „vypichují oči“ a usvědčují jedna druhou z omylu.¹⁰ Ze zlomku básník vyvozuje spravedlivé kritérium pro hodnocení lidského jednání, jež neodpovídá daným předpokladům.¹¹ V esejích to vyjadřuje následovně: „Z morální slabosti roste hrubá síla, bezpráví, za kterou si svět, jak praví Anaximandros, navzájem platí pokutu a trest podle určení času. Tak poznáváme jakousi neměnnou podstatu tohoto světa od dob Anaximandrových – dějiny si stále za své bezpráví navzájem platí pokutu, navzájem se trestají.“ (Vokolek, 1996, s. 152)

Přijetí principu spravedlivého návratu dává lyrickému subjektu (a na rovině empirické také autorovi, zejména stává-li se čtenářem vlastního textu) prožít katarzi spojenou s dosažením alespoň nějakého principu spravedlnosti v jinak amorálním světě odsouzeném k zániku. Nedílnou součástí takové interpretace je samozřejmě patos zakládající persvazivní složku básně. Vokolek argumentuje a přesvědčuje (se), že přece nemůže být vše ztraceno, víme-li, jak svět ve skutečnosti funguje. Pro takovou naději ovšem nemáme důkazy; koneckonců je ani nehledáme, jestliže si myslíme, že svět podržíme pevně ve svých rukou. Pokud ale sami pozorujeme bezmoc člověka a jeho věčné ztroskotávání tváří v tvář světu, pak může naše naděje spočívat leda ve víře v nadosobní řád.

⁸ Vokolek ve znění Anaximandrova zlomku vychází ze Svobodova překladu (1944, s. 8). Patočkovu (1996, s. 42–56) drobnou úpravu Svobodova překladu, spojenou s proměnou interpretace zlomku, podle všeho neznal.

⁹ „A z čeho věci vznikají / do toho též zanikají / podle určení hvězd / neboť si za své bezpráví / navzájem platí pokutu a trest...“ (Vokolek, 1998, s. 269)

¹⁰ Srov. Lukáš (2011).

¹¹ Předpoklady zde nespecifikujeme záměrně, neboť ty závisejí na interpretaci zlomku.

Vokolkova verze Anaximandra v souladu s jeho katolickým vyznáním počítá s konceptem metafyzické spravedlnosti, kterou je třeba v „hysterické historii“, v tom „blábolu blbce pořád na konci a pořád na začátku téhož konce“ (Vokolek, 1999, s. 278) neustále znovu nalézat. Pokud bychom jeho interpretaci převedli do prostého jazyka, snad by bylo možné vyjádřit ji průnikem biblického „Oko za oko, zub za zub“ a obvyklých rčení „Na každého jednou dojde“ nebo „Každému podle jeho zásluh“.

Patočkův fenomenologický výklad zlomku zůstává, zdá se, více práv originálu, jelikož filosof interpretuje zlomek historicky na pozadí dobového, ještě ne zcela vyhraněného filozofického myšlení. Určuje jej jako text stojící na pomezí mýtu a filosofie, kdy člověk ještě stále chápal sama sebe jako neoddělitelnou součást přírody. Proto Patočka odmítá tvrzení, že máme před sebou obrazné vyjádření principu skutečnosti, a prohlašuje, že Anaximandrova myšlenka před námi leží ve své doslovné původnosti „bez aparátu, bez přioděnění úmyslného či neúmyslného“ (Patočka, 1996, s. 44).

Odtud vychází Patočkovy odmítnutí etické interpretace zlomku, již chápe jako „hrubý antropomorfismus, či ještě přesněji sociomorfismus, který lidské poměry promítá naivně do celku přírody a světa“ (Patočka, 1996, s. 44), tedy který promítá současný (anachronický) způsob myšlení do archaického uvažování Anaximandrově. V tom smyslu Vokolek sice zlomek zkresluje, ale nepočíná si při tom naivně ani necitlivě, nýbrž zcela legitimně sleduje vlastní účel.¹² Patočka, věren zásadě fenomenologické redukce, dává přednost ontologickému výkladu zlomku, neboť jej, ve snaze respektovat podobu světa, jak jí mohl znát a vykládat Anaximandros, ztotožňuje se zárodečnou úvahou o podstatě univerza jako celku. Odmítá proto rovněž (moderní) kauzalitu provinění a trestu¹³ (o níž se Vokolek naopak opírá), vyvazuje klíčový motiv „bezpráví“ coby překročení určité meze z kontextu lidského jednání a zasazuje jej nově do souvislosti s tvarem jsoucího: „Jaká mez je míněna v ‚přečinu‘, kterým je vznik každé věci? Žádná jiná než ta, která věc samu do sebe uzavírá, její podstata a tvar. Aby věc vznikla, musila se vyrýsovat a uzavřít na všeobecném podkladě bezmezna.“ (Patočka, 1996, s. 47)

2. „Bytí mezi“ I – Kyvadlo

Fakt, že jsme zakončili nástin Patočkovy interpretace citátem o vzniku a podstatě jsoucího, má svůj důvod. Způsob, jakým Patočka v závislosti na Anaximandrově zlomku vykládá podstatu světa, ono vznikání a zanikání jednotlivých jsoucen

¹² Vokolek je básník, jeho nakládání se zlomkem se vyvazuje z pravidel přísně diskursivního myšlení, třebaže se pokouší tlumočit určitou myšlenku. Jeho záměrem, jak předpokládáme, bylo napsat působivou (přesvědčivou a možná i přesvědčující) báseň.

¹³ Srov. Patočka (1996, s. 45). Kauzalita je podle Patočky výdobytkem až (vědomě) racionálně uvažujícího člověka.

z neomezeného (*apeiron*),¹⁴ se nápadně podobá tomu, jakým způsobem básník Vokolek v pozdních sbírkách modeluje svět. Jeho vize světa připomíná ono „bezmezno“ představující základ pro ustavičně se proměňující souhrn všeho, co kdy existovalo, existuje a existovat bude. Skutečnost ve svém dění básník připodobňuje ke kyvadlu,¹⁵ jehož nezadržitelný pohyb polarizuje čas i prostor vždy do dvou protichůdných, často extrémních poloh po vzoru základních orientačních opozic, „minulost“ vs. „budoucnost“ a „zde“ vs. „tam“. Kyvadlovitý pohyb reality je však nezadržitelný a v každou chvíli onoho věčně unikajícího „teď a tady“ těžko zachytitelný či převoditelný do definitivně vyjádřitelné hodnoty. Věčná proměnlivost dění působí na člověka skličujícím dojmem, protože jej připravuje o jakoukoli jistotu.

Kyvadlo je jedním z několika symbolů, jimiž Vokolek tlumočí své pozdní téma „bytí mezi“ neboli stav trvalé nehotovosti a přechodnosti, jimž se vyznačuje existence moderního člověka. Pozoruje-li básník věci, květiny či zvířata, spatřuje v jejich nevědomosti a nezaměřenosti na smysl jejich „štěstí“. Jsou oproštěni od úzkosti a tlaku, které zažívá člověk svazovaný osudem vyhnance ocitajícího se mimo skutečný domov.¹⁶ Básník se nevědomým předmětům a bytostem obdivuje, protože jejich existence je dána samozřejmou určeností: „Závidím ptákům za nimiž se zavírá vzduch / závidím rybám za nimiž se zavírá voda,“ ale člověk takovou přirozenost postrádá: „jenom já nejsem zajedno se svými tahy.“ (Vokolek, 1998, s. 81)¹⁷

Člověk se vždy nalézá „mimo“, v odstupu od svého určení, které tradičně přijímá od Boha, ale mnohem častěji si je sám přisuzuje (ať vědomě či nevědomě). Vokolek své téma „bytí mezi“ typicky rozvíjí a transponuje do různých, kvalitativně neporovnatelných kontextů, takže například v básni „Rodinný portrét“ se lyrický subjekt postupně ocitá jako dítě „mezi dvojími dveřmi“, jako sochař „mezi záměrem a provedením“, jako svatebčan z fotografie „mezi otcem a matkou“ (Vokolek, 1998, s. 82). Těmito symbolickými variacemi deklaruje básník všudypřítomnost a nevyhnutelnost pozice „mezi“ v lidském životě.

¹⁴ *Apeiron* je třeba v kontextu hledání pralátky u Milétanů odlišit od konkrétních živlů (například od Thalétovy vody či Hérakleitova ohně) a chápat je jako cosi nemateriálního, kvalitativně nedefinovaného a prostorově neurčeného. Jeho klíčovou vlastností je neohraničenost: „Co tak leží podstatně mimo naše uclánkové prožívání a jeho předměty, co však zároveň jest posledním okrajem, posledním horizontem, který to všecko objímá, je „neomezené“, je *ἀπειρον*.“ (Patočka, 1996, s. 47)

¹⁵ Srov. například Vokolek (1998, s. 192 a 253).

¹⁶ Srov. báseň „Na prahu“ (Vokolek, 1998, s. 211–212).

¹⁷ Pták a ryba se mimo název jedné ze sbírek (*Mezi rybou a ptákem*) objevují v řadě básní, spolu i samostatně, kde obvykle symbolizují svobodu, volnost a přirozenost života (srov. Vokolek, 1998, s. 68–69, 83).

Proč však člověku na jeho určení tolik záleží? Snad proto, jak dovozuje Vokolek v jiné básni, že „ztrácíme-li naději ztrácíme rovnováhu / na provaze napjatém mezi životem a smrtí“ (Vokolek, 1998, s. 75)? Je ale opravdu nezbytné, aby člověk ve světě hledal rovnováhu, míru věcí i sebe sama? Jako dialektik myslí Vokolek také na druhou stranu problému a své téma s pochybností obrací v jeho opak: „Proč chceš být / sám sebou ve světě / který sám sebou není.“ (Vokolek, 1998, s. 121)

Tato opačná poloha vzdávající se smysluplnosti světa umožňuje člověku splynout se světem, jako stejný v stejném, nesmyslný v nesmyslném a náhodný v nahodilém. Bylo by snad možné usmířit se a přijmout svět, jaký je, beze smyslu, vzdát se nároku na dosažení předem dané jistoty a prodlévat v paradoxní svobodě sartrovského sebeurčování. Ale i když je básník ve svém zoufalství blízek toho, aby rezignoval, neučiní tak, protože zárukou blíže neurčené a (zatím?) nepoznané smysluplnosti světa je mu jeho vnitřní hlas, svědomí, a onen v průběhu dějin neustále opomíjený komplex duchovní roviny člověka požadující naplnění specifických potřeb.

Chce-li Vokolek přístup ke světu, jenž se dovolává nesmyslnosti a dává člověku (zdánlivě) volné pole působnosti, rozložit, a tím odhalit jeho absurditu, činí tak pro něj zcela typicky dováděním tohoto přístupu do důsledku. V souvislosti se symbolem kyvadla tak například ukazuje, jaká úskalí s sebou přináší nerespektování rytmu moderního světa.

V básni „Kyvadlo“ (Vokolek, 1998, s. 192–193) záměrně ztotožňuje rytmus kyvadla s životním rytmem člověka, a to natolik doslovně, že v ústředním obraze básně instaluje do bytu blíže neurčeného muže obrovské kyvadlo, které nejenže muži připomíná nezadržitelný postup (jeho) času, ale zároveň mu při své rozměrnosti trvale překáží a omezuje jej.¹⁸ Vzniká sugestivní výjev na hranici grotesknosti a absurdity, kdy je muž i při psaní obyčejného dopisu nucen neustále uhýbat hlavou, aby o ni nepřišel. *Musí* naplňovat pendlující pohyb světa. Ironie tohoto obrazu je zřejmá. Podtrhuje ji závěrečné čtyřverší básně, shrnující bytostný rozpor mezi přáním jednotlivce, jež odpovídá jeho vnitřní potřebě, a vnější konformitou lidstva vůči nezadržitelnému rytmu moderního světa: „Tak rozpjat duši na svobodě / nebýt už pod ale nad / nezkamenět v mrtvém bodě / vzpomínkou na návrat!“ (Vokolek, 1998, s. 193) Stačí na moment pomyslet na svou přirozenost a z kyvadla je rázem gilovina.

¹⁸ O reálném, hmatatelném kyvadle v bytě se nemluví, ale předpoklad jeho přítomnosti tvoří doslovnou rovinu symbolu, zatímco tu obraznou představuje střídání dne a noci, případně také rozpolcení muže z básně ve dvě osobnosti.

3. „Bytí mezi“ II – Vlak

Jiným výrazným motivem či lépe komplexem motivů, který znázorňuje moderní chvat a ono „bytí mezi“, je symbol vlaku. Vlak jako prostředek přesunu z místa na místo v předem určeném směru, jež v podstatě nelze ovlivnit, Vokolek primárně přirovnává k životu člověka. V básni „Černá kronika“ (Vokolek, 1998, s. 185–187) cestovat vlakem znamená nastoupit životní cestu, která dovedeno do důsledku vede pouze jedním směrem, k smrti. Symbolika vlaku je v básni rozpracována do řady souvislostí, jako je třeba obraz chystání jednotlivých vozů, prozatím pouze na *slépé* koleji, z nichž vzniká celá souprava, připravená pro každého člověka před jeho narozením. Místenku má pochopitelně každý předem zajištěnu. Tuto průhlednou, tradiční symboliku¹⁹ však Vokolek ozvláštňuje tím, že na jejím pozadí líčí nepatřičné chování jednoho z pasažérů, jehož totožnost je neznámá a jehož cesta, v obou zde chápaných významech, končí výskokem z jedoucího vlaku. Odtud také název básně i úvodní poznámka parafrázující novinový článek.²⁰ Mimoto je báseň stylizována do podoby dialogu mezi zemřelým pasažérem a lyrickým subjektem,²¹ který uvažuje, co by býval udělal na jeho místě. Postupně se z jednotlivých náznaků dovídáme, že motivem k výskoku z vlaku byla neschopnost přijmout, resp. vůbec nalézt místo ve vlaku, v životě. Vydědénost zemřelého pasažéra umocňuje řada obrazů, v nichž jej spořádaně usazení cestující záměrně přehlíží, zatímco on doslova prolézal vlakem a hledá, kam by se uložil. Hledá, kde by nabyt pocitu náležitosti a stal se bezpříznakovým, vzorným cestujícím, který drží krok se směrem, jež vlak nabral po odjezdu z nádraží (po narození).

Cesta vlakem se v básni stává sugestivním výrazem úporné uniformity moderního člověka, který především z obav před nepatřičností odmítá reflektovat a problematizovat svět, ba který to vlastně už ani nedokáže, nepotřebuje a především nechce. Jen se neúčastně veze. Vzhledem k ohromné převaze neproblematizujících pasažérů znamená neakceptování řádu moderního světa, který je unáší, v podstatě vyloučení ze společnosti. Přitom však Vokolek ve svém apelu nepřichází s přehnanými nároky, staví se pouze za přirozenější podobu lidskosti, což platí i bez ohledu na náboženské konotace, které jeho postoj zahrnuje.

Ani pocit patřičnosti však nedokáže přinést uspokojení, jelikož člověka uvrhuje do neúčasti. Chvilí se zdá, že ztotožníme-li se s rytmem světa v jeho shonu

¹⁹ Mimoto využívá Vokolek i obvyklého významu zmeškaného vlaku jako uniklé příležitosti, po níž následuje marné čekání na další. Srov. báseň „Český sen“ (Vokolek, 1998, s. 273–274).

²⁰ „... vyskočil z jedoucího vlaku... těžkému zranění podlehl... neměl u sebe žádné dokumenty... jeho totožnost nebyla dosud zjištěna.“ (Vokolek, 1998, s. 185)

²¹ Jde vlastně o řečovou figuru sebeoslovení, kdy je lyrický subjekt rozštěpen do dvou bloků, (sebe)reflektujícího a prožívajícího, přičemž své úvahy adresuje sobě samému (viz Červenka, 1996, s. 179–186; Piorecký, 2006).

a neustále proměnlivosti, budeme šťastní a budeme moci upustit od problematizace světa a věčného hledání smyslu. Avšak na překotný stav, kdy svět neprožíváme, ale pouze zahlížíme z okna jedoucího vlaku, nejsme podle Vokolky připraveni, nestíháme ono závratné tempo. A na člověku je to pochopitelně znát, protože se v něm ohlašuje jeho přirozenost, jeho rozkročení mezi bytostí ryze tělesnou a ryze duchovní. A kdyby tento rozpor chtěl v sobě potlačit, nepodaří se mu to. Když někoho v rozjetém vlaku „napadne vyklonit se z okna přes výslovný zákaz / srazí mu to hlavu“ (Vokolek, 1998, s. 62).

Jindy je se symbolem vlaku spojeno téma relativizace veškerého směřování odněkud někam. Vývoj v dějinách, na který moderní člověk natolik spoléhá, ukazuje se jako klamný. První náznak relativizace nalézáme v básni „Sen o zpátečním vlaku“ ze sbírky *Na hrotu plamene* (Vokolek, 1998, s. 79), kde jízdou ukolébání cestující v náhlé hrůze procitnou, když jejich vlakem projede v protisměru hologram zpátečního vlaku. Matoucí vize dvojediného pohybu představujícího zároveň „teď i potom“ a „tam i zpět“, připomíná zmiňovaný kmit kyvadla. Nevysvětlitelný prožitek dvou opačných směrů v jediném okamžiku zbavuje přítomnost její nezměnitelnosti a činí ji právě tak nejistou jako budoucnost. Sugestivní obraz prolnutí dvou proti sobě jedoucích vlaků svou neuchopitelností probouzí ve čtenáři zlé tušení, které se naplňuje nad pozdější básní „Uvolněný ze všech stanic“ (Vokolek, 1998, s. 256). Zde je relativizace prožitků člověka dokonána. Lyrický subjekt s lítostí a zklamáním komentuje svůj pocit z konce života, jež přirovnává k jízdě vlakem stavícím až na konečné. Jako by to jediné, na co se lze spolehnout, bylo jen samotné opakování, věčný pohyb, který ovšem jako „holá abstrakce“ nikdy nevytvoří žádnou hodnotu. Není zcela zřejmé, zda je báseň rezignací, nebo vědoucím smířením. Závěrečnou zmínku o narozeninách lze číst dvojím způsobem, jednak jako pomyslný návrat k počátku, kam zpáteční vlak (protichůdný kmit kyvadla) vždy směřuje, jednak jako příslib posmrtného vzkříšení na onom světě.

Uvolněný ze všech stanic

vlak nikde nestaví
a já nikde nejsem
A jak se mi teď zdá
nikde jsem ani nebyl
než tím bezdomým oknem
vyhlížeje, kde bych mohl být...
Jak je tomu dávno a daleko!

Nemám kolem sebe nic
než lístky starých pohlednic
které jsem posílal ze svých cest
a nyní se vracejí zpátečním vlakem

na zpáteční adresu: A já čtu
jméno a bydliště svého otce
kdy ještě nepoznal mou matku...
Jak je mi dávno a daleko!

Můj vlak album s okénky
kam se zasunují – vysunují
obrázky krajin, měst a vsí
které jsem míjel na své pouti
pro pohled v oblaka upřený...
Uvolněný ze všech stanic
na žádnou se už nerozpomínám
a nevím, zda se nekonečně vzdaluji
nebo se blížím narozeninám

4. Osmičky v dějinách a otázka viny

Vokolkův zájem o výklad lidských dějin se v jeho pozdních sbírkách proměňuje především v kroužení kolem „české otázky“ (Trávníček, 1992, s. 82). Na historickém materiálu několika mezníků našich moderních dějin, jejichž letopočty shodou okolností končí osmičkou (1938, 1948, 1968), rozvíjí úvahy o provinění člověka v dějinách, o přijetí kolektivní viny za národní selhání tváří v tvář bezpráví a o historické paměti, kterou se nám navzdory značnému úsilí nedaří vymazat: „přítomnost ani budoucnost neodčiní / z čeho ji historie viní, nezapomíná a nepromíjí.“ (Vokolek, 1998, s. 275)²²

Básník ve svých verších přebírá zodpovědnost za neúspěch při dějinných zkouškách národa (báseň „Tři zkoušky“; Vokolek, 1998, s. 157) a vtěluje vlastní výčitky svědomí do řady básnických stylizací. V jedné z nich lyrický subjekt píše do noci trest za propadlé zkoušky, podává v básních svědectví o svém selhání a beznaději. V jiné zase vystupuje v roli brance, který s „jak dětská rakev černým vojenským kufříkem“ stojí na nástupišti, kde však hodiny hlásí již „dvaadvacet let zpoždění“ (báseň „Bezruký přízrak“ je z roku 1980; Vokolek, 1998, s. 198). Často se opakují palčivé metafory spojené s kritickými číslicemi, například „osudné osmy do svých smyček zadržují hrdlo“; „osudná data / 28. 9. 1938 – 25. 2. 1948 – 21. 8. 1968 / do pomníku jeho čela vyrytá“; „na krku trojnásobnou smyčku osudných osmiček / s chroptěním vyplazuji ve verších svůj jazyk“ (Vokolek, 1998, s. 181, 250 a 275).

Připomínku viny obsaženou v „osudových osmičkách“ vztahuje básník také k otázce dědičné viny, kterou nese podle něj věřící člověk vedle prvotního hříchu i za vraždu Abela. V básni „Kain“ (Vokolek, 1998, s. 27) je lyrický subjekt neu-

²² Srov. básně, které se tématu české otázky více či méně dotýkají (Vokolek, 1998, s. 157, 162, 181, 198, 248, 250 nebo 275).

stále pronásledován telefonáty, které pravděpodobně pocházejí od Boha, jenž se ironicky ptá, zda je u telefonu Abel. Odpověď a doznání zároveň zní: „Ne prosím tady Kain.“

V jiné básni (Vokolek, 1998, s. 217–218) zase Vokolek ve zkratce rekapituluje dějiny našeho letopočtu s ohledem na lidskou vinu, která je tentokrát ve své konkrétní podobě odvozována z neochoty (či přímo neschopnosti?) člověka znát se k přirozenosti světa. Projdeme postupně celou báseň, jež začíná líčením upadající římské říše:

NA POČÁTKU NOVÉHO, NA KONCI STARÉHO
letopočtu, který dál protahuje svůj konec
dál si přidává léta, která mu budou odečtena
triumfální průvod s odznaky římského impéria
s rozvinutými transparenty AUT CAESAR, AUT NIHIL
s obrazy Augusta, Quirita, Pontia, Piláta, Herodesa
další hlavy na vysoko zdvižených žerdích nese bezhlavý dav

Do doby rozkvětu lidské slepoty a pošetilsti uvádí básník v souladu s historií světa Krista, využívaje při tom vtipně jeho vlastních slov²³ a zdůrazňuje jeho klíčovou roli pro dějiny lidstva, jež zůstává nepochopena. Výklad světa se v důsledku štěpí na dvě odlišné verze, na tu s Kristem a na tu bez něj. První dává světu rámec smysluplnosti, druhá představuje nekonečnou linii lidských omylů zacházející až k nacistickému teroru:

ale pak se průvod nepochopitelně obrací
kdo byli první, jsou posledními
a ten ze všech nejposlednější je nyní vpředu
a táhne za sebou do historie s novým letopočtem, který nese jeho jméno
bezejmenné nebo pseudojmenné místodržitele
cízary, senátory, tribuny, tetrarchy, prokurátory
a vůbec nezáleží na tom, jestli to neberou na vědomí
a stále si ještě myslí, že krácejí vpředu
dva tisíce let po Kristu stále ještě se domnívají že jsou před Kristem
jdou v čase minulém do času předminulého
nesou dál odznaky Třetí říše
rozvinují transparenty EIN VOLK EIN FÜHRER
řadí se do fronty na lidské maso
aby konečně ubili, na kříž přibili toho poraženého, který vstává z mrtvých
a táhne všechny za sebou na poslední soud
v tom obrácení sledu historie, který neberou na vědomí

²³ „Mnozí první budou posledními a poslední první.“ (Mk 10, 31)

Obě verze výkladu světa jdou v čase proti sobě tak, jako se křížily vlaky v snové vizi nic netušících pasažérů ve shora vzpomínané básni:

je to nepochopitelný zlom, rozdělující čas
na dva časy, na dva letopočty, na dva proudy
z nichž jeden odtéká a druhý přitéká

Vize světa s Kristem, stále více zatlačovaná sekularizovaným světem do pozadí, je následně vyjádřena metaforou řeky, která protéká dějinami, připomínajíc člověku, že je pro něj stále ještě naděje. Básník si také hraje s původem Kristova jména:

nikdo se nevrací k prameni pro svůj křest
pro své i jeho pravé jméno, jiné jméno, směr a smysl
než ten, který posbírali ve školách
je to zoufalé doznání
ale i naděje návratu k zapomenutému prameni
téměř už pohlcenému přítoky dvacátého století²⁴

V závěru básně je tato naděje vyjádřena s otevřeností a patosem, jež patrně nemají v rámci Vokolkova díla obdobu; rozhodně ne v jeho pozdní fázi, kde navzdory básnickově přesvědčení o správnosti náboženského výkladu světa dominují ironie, obžaloba, rozhořčení, pochybnost a rezignace. Naděje je zde vykreslena způsobem, který připomíná biblické zvěstování spásného poselství. Signálem k tomu, abychom úryvek vnímali jako vážně míněné básnické vyznání, může být zmínka o dětech, blažených a nevědomých. Závěr básně je vzácným kontrapunktem k předcházejícím veršům, ale i k většině básní z pozdních sbírek:

Ještě jednou! slyšíme jej zurčet ve výskotu dětí
Ještě jednou vám dávám příležitost
rozproudit se znovu jinými břehy než dosud
rozvázat jazyk jinou řečí než dosud
pojmenovat řeku života jiným jménem než dosud
Každý, kdo ruce spiná, obrací ústí k prameni
každou slzou vytryskne z vašich očí!
Plačte a radujte se ze své nepřemožitelné síly
konec světa v nový počátek jste ve svém srdci obrátili

²⁴ Srov. groteskní smíšený obrazu apokalypsy s prvky moderní civilizace: „Až někdo objeví království boží na nebi / dva tisíce let po Kristu ukřižovaném / jehož hlas ze souhvězdí Beránka / příliš tichý, příliš vzdálený / je soustavně rušen pozemskými stanicemi / na dlouhých i krátkých vlnách / a nikdo nečeká, že by jeho případ / přišel na řadu pod jednacím číslem našeho letopočtu / leda na konci světa a pak celou věčnost / bude pozdě, až v nebeské televizi / zjevení svatého Jana promítne poslední soud.“ (Vokolek, 1998, s. 276)

Konkrétní dějinnou situaci člověka 80. let minulého století shrnuje se všemi příznačnými motivy básně „Jak dlouho“ (Vokolek, 1998, s. 162–164). Strofická anafora „Jak dlouho to trvá...“ člení text básně podle jednotlivých obrazů, z nichž každý vykresluje určitý kontext lidského bytí, v němž člověk zaostává za úprkem dějin; v němž zrazuje svou přirozenost; v němž se odcizuje a přestává rozumět řeči, jíž se ve světě kolem něj mluví; v němž marně usiluje o přesný výklad skutečnosti; v němž není s to poučit se z dějin; v němž se neustále, ať už vědomě či nevědomě, provinuje na druhých i na sobě samém; a konečně, v němž vede život beze smyslu:

Jak dlouho trvá ta nesmyslná vzpoura žít
nebo se dokonce bít pro něco
co kromě jména nemá jiné ceny
proto Hamlet do poslední chvíle váhá
než do toho skočí rovnýma nohama
a nabodne se na otrávený kord
(Vokolek, 1998, s. 163)

5. „Poezie chrlí krev“ aneb proč básník píše

Při úvahách nad dějinami se opět vracíme k otázce smysluplnosti lidského života. Básník nám po řadě důkladných a trefných analýzách lidské situace dva tisíce let po Kristu opět předkládá tutéž odpověď: nebude-li se člověk znát ke své přirozenosti, jež se cele odvíjí od skutečnosti, že je Božím synem, pak je tento svět odsouzen k zániku, pak se skutečně nacházíme kdesi *mezi* vodou a ohněm, podřízeni trestajícím žvlům minulých i budoucích světových katastrof. Ohlašuje se ozvěna florianovské potopy ohněm (básně „Září“ nebo „Mezi vodou a ohněm“; Vokolek, 1998, s. 112–115 a 223–225), v oživené myšlence stoiků o periodicky se vracejícím požáru světa (*ekpyrósís*), který očišťuje a následně obnovuje celý vesmír (srov. Putna, 2001, s. 124; Svoboda, 1973, s. 588).

Autorovo náboženské cítění, jakkoli zůstává ve většině básní spíše potlačeno, stojí za jeho dílem jako nezpochybnitelný předpoklad. Dostává-li se mu explicitního výrazu, pak jím nikdy není pouhá proklamace, odvolání se na zjevenou pravdu, jež v kontextu moderních dějin vyznívá jako prázdná rétorika, nýbrž promyšlené poselství, které se básníkovi v jeho verších daří transponovat do moderní řeči a aplikovat na moderní situaci, a to vskutku s ojedinělou naléhavostí. Vokolek je neobyčejně přesvědčivý v tom, jak dokáže oživit a zdůvodnit potřebu nadosobního řádu v době, kdy člověku hrozí ztráta „vertikální orientace“ (Vokolek, 1998, s. 92).

Přehlédneme-li Vokolkovo dílo, jež tuto prostou a pro něj pravdivou odpověď na otázku po smysluplnosti světa stále opakuje, v mnoha variacích ji promýšlí a koriguje, vidíme, jak vážný problém člověka se zde tematizuje. Vokolek není básník pouhé imprese či „krásných“ slov, je to básník-myslitel, jenž neustále podstupuje riziko, že se jeho básně zaplete s filozofií a rozpadne se ve sled sentencí

a maxim. S tím ovšem autor počítá, přijímá-li poezii jako způsob rozumění světa. Psaní chápe v jeho procesualnosti, literární tvorbu jako neustálé přepisování a přibližování se skutečným významům světa prostřednictvím slov. Odpovídá tomu také jeho básnická praxe poznamenaná usilovným hledáním výrazu a věčným návratem k několika palčivým tématům, jejichž výběr se do značné míry kryje s předmětem tradiční filosofie, resp. s jejím pokusem vyložit svět v jeho celku.

Příležitostné či milostné verše bychom u Vokolka hledali marně, stejně jako intimní básnická vyznání vztahující se k jednotlivým etapám, oblastem či vzpomínkám osobního života (dětství, rodiče, ženy atd.). Snad pouze onen pro Vokolka častý obraz do noci píšícího básníka, zápasícího za svým stolem s vlastními obavami o svět, mohli bychom vnímat jako stylizovaný záznam osobního života. Také ten je však jen indexem básníkovy trvalého zamýšlení nad skutečností *vně* jeho osoby.

Básník zápasí s jazykem ve snaze o postižení skutečnosti. Poezie je svébytnou formou lidského (po)rozumění, je tak neodmyslitelně spjatá se světem, stává se výrazem hledání toho posledního, co člověku ve světě, a autorovi v básni, stále uniká (Vokolek, 1998, s. 264).²⁵ Vokolek se svým dílem snaží zdůvodnit potřebu a úlohu poezie v přirozené orientaci člověka ve světě.²⁶ Miluje-li, jak sám píše, „slova signalizující“ (Vokolek, 1998, s. 122), znamená to také, že s plným vědomím přijímá úděl věčného přibližování se smyslu, jež trefně přirovnává k tanci na hrotu plamene.²⁷

Snad jenom básník je nejbliže ohni
nedotknutelného se dotýká

V tom je báseň motlitbou i rouháním
když nastavuje k plameni svůj knůtek
jak Prométheus chce jej ukradnout
a za trest musí tančit se svou slepotou na hrotu plamene
(Vokolek, 1998, s. 100)

Vedle toho Vokolek přiznává poezii stejnou váhu jako životu. Ne proto, že by se poezie životu vyrovnala, ale právě proto, jak těsně je s ním spjatá. Odtud plyne její váha a životnost, prokazující se i v okamžiku, kdy se prostor poezie stává

²⁵ Srov. báseň „Poezie“ (Vokolek, 1998, s. 264).

²⁶ Odtud také chápání poezie v její návaznosti na člověku vrozený „počáteční sklon k obrázkovému písmu“ (Vokolek, 1998, s. 263). Srov. též báseň „Skrývačky“ (Vokolek, 1998, s. 206) nebo soubor esejů „Obrázkové dějiny“ (Vokolek, 1996, s. 149–202).

²⁷ Srov. například čtvrtou strofu básně „Září“ ze sbírky *Na hrotu plamene* (Vokolek, 1998, s. 112).

náhradním prostorem života, kdy je možné prostřednictvím poezie, kterou nelze zakázat spolu se zákazem publikace, uchovat svědectví právě o tomto zákazu:

Poezie chrlí krev a básník tajně rozesílá
smuteční oznámení o její smrti
pokaždé jiné rukopisné parte
pokaždé jiný truchlící pozůstalý
za Hynkem Vilémem Jarmilou připiše své jméno
a kdykoli se podívám kolikátého dneska je
čas kancelářský dírkovač vypíchne oči
a odkládá ad acta za listem slepý list
za stránkou stránku ba už v průběhu psaní
vyřizuje zařazuje k neodvolání
mou korespondenci mé spisy žaloby promlčené
v kterých se ustavičně odvolávám na
Kafkův proces na Máchovo marné volání
v zemi kalicha z něhož Campanus pil jed na krysy
a hrdelní soudy nikdy neskončené
stvrzují stále nové věrolomné podpisy
v této němé zemi kde vyříznuté jazyky
narůstají nám v ústech a chrlí krev

Proto píšu proto musím psát
(Vokolek, 1998, s. 167)

6. Závěr

Poslední Vokolkova sbírka, nesoucí název *Kroužení*,²⁸ tematizuje způsob, jakým se podle básníka lze dobírat odpovědi na otázku po určení světa i sebe sama. Princip tohoto kroužení, tedy rozvíjení určitého tématu prostřednictvím básnické výpovědi, která je vždy pouze přibližným, stále se projasňujícím podobenstvím, vysvětluje Vokolek s odvoláním na taoistickou myšlenku v závěrečné skladbě sbírky „Hrnčíř roztáčí kruh“ (Vokolek, 1998, s. 283–290).²⁹ Tak jako hrnčíř tvaruje z hlíny džbán v závislosti na prázdnu uvnitř, modeluje „filozof básník“ skutečnost v závislosti na její nepoznatelné podstatě. Ale skrze *podobu* skutečnosti, která

²⁸ Sbírkou vyšla spolu se sbírkou *Na hrotu plamene* až po smrti autora podle redakce, kterou stačil připravit (srov. Vokolek, 1991).

²⁹ Ačkoli by se dle jazyka skladby i její ústřední myšlenky, vztahující se k taoistickému podobenství o džbánu, mohlo zdát, že se básník nechal inspirovat Heideggerem, který motiv džbánu a jeho prázdnoty užívá obdobným způsobem v jedné ze svých přednášek z cyklu *Vhled do toho, co jest*, není tomu s největší pravděpodobností tak. Neexistuje žádná přímá souvislost mezi staročínským podobenstvím a Heideggerovou přednáškou (srov. Novák, 2004).

o její *podstatě* mnohé vypovídá, se alespoň přibližuje kýženému smyslu, třebaže je jeho úsilí vpravdě sisyfovské.

Básník netvoří samu skutečnost – na rozdíl od hrnčáře, který na svém kruhu vyrábí skutečný předmět –, nýbrž pouze uděluje skutečnosti význam a podílí se svými podobenstvími na jejím smyslu. Kyvadlo času však bez přestání pohybuje skutečností, a básník se se svými statickými obrazy vždy mívá s její dynamikou, podobně jako nás fotografie zachycuje jen z určité strany a v určitou chvíli. Jediní, kdo si tuto nedosažitelnost neuvědomují, neboť jim slova a skutečnost navzájem dokonale splývají, jsou děti, jimž básník jejich „plný pocit života“ závidí (Vokolek, 1998, s. 290). A přesto nakonec dává Vokolek přednost složitější, nejistější a úzkostnější podobě života, neboť se domnívá, že úlohou člověka je vytrvat ve věčné otevřenosti vůči světu.

Úděl básníka přinášel Vokolkovi věčnou nejistotu marného zápasu o výraz světa. Stále mu však ještě zbýval jeho úděl člověka, v němž se mohl vzdát intelektuální potřeby rozumět skutečnosti a nechat se jí naopak vést v jejím přirozeném plynutí. Tedy pokusit se nespěchat, je-li k tomu stále ještě čas.

Jdu podél řeky, po pěšině vyšlapané rybáři, srovnávám svůj krok s pozvolným vyrovnáním tokem, který se v těchto místech se blíží svému ústí a nemá již naspěch.

Jdu podél řeky s domorodými nosiči na Borneu, které cestovatelé popoháněli k většímu spěchu, ale oni se zdráhali, protože se báli „předhlonit duši“. Mám stejně primitivní strach, stejně primitivní hodiny, s nimiž srovnávám chod svých kroků.

Jdu podél řeky a ze silnice na druhém břehu slyším motorizovaný proud. Dávno se podařilo popohnat nosiče civilizace, rozptýlit pověru o duši, dávno jsme srovnali svůj čas s rychlostí motorizovaného proudu, který už neplyne, nevyplývá z přírodního rytmu.

Jdu vedle sebe, uplynulý, jdu se svým obrazem dole, kterým protéká nepřetržitý čas, zatímco já nahoře z něho vytržený buď vzpomínám, nebo předvídám, zpožduji se nebo přecházím, ale teď srovnávám své kroky, vzdálenost „vedle sebe“ se prolíná – ó jak je dobré jít kousek cesty kolem řeky!

(Vokolek, 1996, s. 234)

Literatura

Bible (český ekumenický překlad; 1993). Praha: Česká biblická společnost.

BÍLEK, Petr A. (2003). *Hledání jazyka interpretace*. Brno: Host.

ČERVENKA, Miroslav (1996). *Obléhání zevnitř*. Praha: Torst.

ČERVENKA, Miroslav (2001). *Dějiny českého volného verše*. Brno: Host.

LUKÁŠ, Martin (2011). Oidipovský mýtus v díle Vladimíra Vokolka. *Aluze*, roč. 14, č. 1, s. 22–33.

- MATYS, Rudolf (1996). Doslov. In: VOKOLEK, Vladimír. *Oidipovské variace*. Brno: Atlantis, s. 253–269.
- MED, Jaroslav (2004). In margine básnického díla Vladimíra Vokolka. In: *Spisovatelé ve stínu*. Praha: Portál, s. 143–158.
- NOVÁK, Aleš (2004). O. Pöggeler, Bild und Technik. Heidegger, Klee und die moderne Kunst (recenze). *Reflexe*, roč. 26, s. 157–135.
- PATOČKA, Jan (1996). *Nejstarší řecká filosofie. Filosofie v předklasickém údobí před sofistikou a Sókratem. Přednášky z antické filosofie*. Praha: Vyšehrad.
- PIORECKÝ, Karel (2006). Červenkova teorie lyrického subjektu. *Česká literatura*, roč. 54, s. 31–55.
- PUTNA, Martin C. (2001). Antika v díle Vladimíra Vokolka. *Listy filologické*, roč. 124, č. 1–2, s. 114–126.
- STANĚK, Jaroslav (1991). Básník Vladimír Vokolek. In: VOKOLEK, Vladimír. *Kroužení*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, s. 102–111.
- SVOBODA, Karel (1944). *Zlomky předsokratovských myslitelů*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- SVOBODA, Ludvík et al. (1973). *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia.
- TRÁVNÍČEK, Mojmír (1992). Doslov. In: VOKOLEK, Vladimír. *Obrana básníka*. Havlíčkův Brod: Jaroslav Staněk v nakladatelství M. Zavřela, s. 77–82.
- VOKOLEK, Vladimír (1940). *Žíněné roucho*. Praha: Melantrich.
- VOKOLEK, Vladimír (1946). *Cesta k poledni*. Praha: Melantrich.
- VOKOLEK, Vladimír (1971). *Cesta k poledni*. Praha: Československý spisovatel.
- VOKOLEK, Vladimír (1991). *Kroužení*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství.
- VOKOLEK, Vladimír (1996). *Oidipovské variace*. Brno: Atlantis.
- VOKOLEK, Vladimír (1998). *Mezi ohněm a vodou*. Brno: Atlantis.
- VOKOLEK, Vladimír (1999). *Vyprodaný čas*. Brno: Atlantis.

**Looking for the man's and poet's fate –
Notes in the margin of the late work by Vladimír Vokolek**

The article deals with the late work of Czech poet Vladimír Vokolek who may be considered a deeply religious and philosophical author. Major themes of his late poetry are the human condition in the modern world, the meaning of world's history, or the poet's struggle to render reality. These are discussed with respect to philosophical and religious notions or images found in the poems.

Mgr. Martin Lukáš
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
martin.lukas@upol.cz

Budování identity prezidentských kandidátů na facebookových profilech

Jindřiška Svobodová

0. Nedílnou součástí každodenního prožívání jazyka je mimo jiné také veřejná politická komunikace, jejímž charakteristickým rysem je zejména výrazný persvazivní potenciál. Předpokládaným příjemcem komunikační aktivity je volič a boj o jeho hlas probíhá prakticky permanentně, velmi výrazné intenzity ovšem dosahuje zejména v obdobích předcházejících volbám. Prostor veřejné komunikace tehdy zaplňují volební kampaně zaměřené nejenom na informování, ale zejména také na mobilizování, přesvědčování a získávání adresáta. Způsoby jeho oslovování se v historii moderních demokracií měnily a formální podoba této specifické komunikace je více než v jiných komunikačních diskurzích závislá na nejnovějších dobových trendech sociální interakce.

Lze vydělit tři základní typy vedení volební kampaně, které se od sebe liší zejména způsobem oslovování voliče. Pro období do konce padesátých let minulého století byla typická snaha o přímé oslovování voliče na shromážděních lokálního charakteru. Volební boj byl organizován zejména místními organizacemi a významnou roli tehdy hrál také stranický tisk. V období do konce devadesátých let se boj o hlasy odehrával zejména v mediálním prostoru národních televizí. Oslovování voličů se tím jistě zefektivnilo, sociální vazby mezi politikem a adresátem byly ovšem výrazně oslabeny a volič se následně stával stále více pasivním. Vedení volební kampaně v současné době je záležitostí profesionálních agentur, politická komunikace stále více připomíná obchodní strategii (blíže např. Bradová, 2005, Bradová – Šaradín, 2006, Matušková, 2009) a k nejužívanějším komunikačním postupům v politické komunikaci patří personalizace jejich představitelů. Z politika se stává veřejná osobnost, celebrita, která si na jedné straně buduje vlastní mediální obraz, na druhé straně se snaží naplnit ve společnosti zakořeněnou a obecně přijímanou představu ideálního státníka (blíže viz Kasl Kollmannová, 2012, s. 20).

Politika a jeho program je nutné voličům co nejvíce přiblížit a s rozvojem on-line komentářů, osobních blogů a dalších sociálních sítí se zvyšuje interakce mezi ním a občanem. Nové možnosti komunikace ve sdíleném virtuálním prostoru zapříčiňují vznik „kvazisociálních vztahů“, občan, tedy de facto volič, získává pocit, že s politikem může diskutovat, a to dokonce i o tématech, která byla dříve

určena spíše pro soukromí. Tato takzvaná vzdálená familiarita (blíže např. Kasl Kollmannová, 2012, s. 48) vede k tomu, že politik je najednou prezentován jako „člověk jako my“ a v adresně mířené kvazikomunikaci, která legitimizuje požadavek na voličův hlas, se jej snaží přesvědčit zejména o svých osobnostních kvalitách.

Významnou událostí se na české politické scéně stala první přímá volba prezidenta. Všech devět oficiálně uznaných prezidentských kandidátů využilo možnost komunikovat s voliči prostřednictvím internetu, založilo si vlastní facebookový profil a během volební kampaně jej aktivně užívalo. Prostředí facebooku prezidentským kandidátům sloužilo nejenom k předávání organizačních informací o plánovaných akcích, ale většina z nich jej také využila jako médium vhodné k budování vlastního pozitivního obrazu.

1. Analýza statusů jednotlivých prezidentských kandidátů ukazuje velmi silnou tendenci akcentovat v jejich verbálních projevech konkrétní aspekt vlastní osobnostní struktury a jeho záměrnou a opakovanou prezentací zapůsobit na určitou skupinu voličů. Je tedy patrná snaha oslovit mezi voliči právě ty, jimž by daná konkrétní vlastnost byla blízká a vyvolávala v nich pozitivní reakci. H. Spencer-Oateyová (2007, s. 640) s odkazem na starší práce B. Simona navrhuje model lidské identity, který v sobě zahrnuje několik podmnožin základních charakteristik, jako např. osobnostní povahové rysy, schopnosti a dovednosti, vnější rysy, typické projevy chování, přijatou ideologii a víru, sociální roli a příslušnost k určitým skupinám. Sebepojetí a uvědomění si vlastní identity pak účastníkům komunikační interakce pomáhá najít si místo ve světě sociálních vztahů, zajišťuje jim pocit přináležitosti a ve svém důsledku jim také umožňuje vytvořit si pocit jistého sebehodnocení a sebeúcty. Pojem identity je pak v pragmaticky orientované lingvistice provázán s pojmem tvář. Tvář ovšem nelze ztotožnit s tím, co si o sobě myslíme, ale v podstatě je to to, co si myslíme, že by na nás ostatní měli oceňovat (blíže viz H. Spencer-Oateyová, 2007, s. 642). Koncepce tváře je tedy založena na tom, že každý z účastníků komunikace vstupuje do sociální interakce s jistým sebehodnocením nebo jistou sebeprojekcí a očekává, že ostatními bude vnímán a hodnocen adekvátně této vlastní představě; zatímco identita je záležitost výrazně individuální, tvář vzniká jako součást sociálních vztahů.

2. Jak jsme již uvedli výše, často užívanou komunikační strategií se v diskurzu současné politiky stává vytváření pocitu vzdálené familiarity nebo falešné blízkosti mezi aktivním účastníkem komunikačního aktu, tedy politikem, a výrazně pasivnějším adresátem, občanem/voličem. V textech facebookových profilů prezidentských kandidátů se pokusíme vyexcerpovat a následně analyzovat ty prostředky, které byly záměrně užity při vytváření vlastní tváře a které se tak staly součástí komunikačních strategií směřujících k hlavnímu cíli, a to získání hlasu ve volbách. Na tomto místě ponecháváme stranou otázku autorství jednotlivých

příspěvků, některé statusy byly vytvořeny volebním týmem daného kandidáta, jiné jsou psány v ich-formě a na recipienta působí dojmem, že skutečným autorem je právě prezidentský kandidát. Při analýze nám jde ale především o to, jaké prostředky jsou v kontextu politické komunikace užívány jako součást výše zmíněných komunikačních strategií.

Jako prostředek získání a aktivizace předpokládaného adresáta v jednotlivých příspěvcích nejnapadněji působí zejména textové úseky, ve kterých jejich autor prezentuje „vlastní“ osobnostní model, předkládá hodnocení přicházející na jeho osobnost zvenčí, a úseky, ve kterých (obvykle) kriticky hodnotí své politické konkurenty. Právě těmto aspektům se budeme věnovat u všech devíti oficiálně uznaných kandidátů.

Korpus určený pro analýzu je tvořen příspěvky, které byly na facebookové profily umístovány v období od 6. listopadu 2012 (datum, kdy byly odevzdány petiční archy s podpisy občanů) do 12. ledna 2013 (datum, kdy proběhlo první kolo voleb).

2.1 Jana Bobošíková

Tato prezidentská kandidátka se v příspěvcích primárně zaměřených na sebe-prezentaci rozhodla důsledně akcentovat pouze jeden rys své osobnostní struktury, a to silný euroskeptický postoj:

(1)

7. 12. 2012 Tleskám prezidentu Klausovi za to, že nepodepíše tzv. euroval (doplňk lisabonské smlouvy). Neudělala bych to také. Suverenita požaduje k ESM referendum, spojené s lednovou prezidentskou volbou. O tom, zda máme poslat stovky miliard do černé díry, mohou rozhodnout jedině občané přímo.

Ve svém vyjadřování je pak velmi konkrétní a rázná, nevyhýbá se ani expresivním prostředkům:

(2)

10. 12. 2012 Proč mám být prezidentkou? (...) Protože je v ohrožení sama existence České republiky. (...) Protože nechci, aby občané ČR byli nádeníky zahraničních firem. (...) Protože naši rodiče se bojí nemoci a stárí. Protože nechci jíst dioxinová vejce, potraviny se silniční solí a další hnus.

Jako pozitivní hodnotu oproti negativně vyznívajícimu odmítání evropanství pak staví rodinu:

(3)

21. 12. 2012 Spoléhat se na rodinu, spoléhat se na sebe sama, spoléhat se na to, že nejbližší pomocná ruka je ta na konci vlastní paže. Vědět, že vařit se může doma, (...)

vědět, že si můžeme uklidit sami bez různých agentur. To jsou obyčejné lidské věci, na které se občas pozapomíná.

I v příspěvcích, ve kterých jsou prezentovány názory na tuto prezidentskou kandidátku, je akcentováno právě silné vlastenecké a rodinné citění:

(4)

5. 1. 2013 Ať už máte proti Bobošíkové jakékoli výhrady, pro mě je to jediná kandidátka, která by v zahraničí skutečně hájila zájmy naší země.

Jana Bobošíková se ve svých příspěvcích pouze sporadicky vyjadřuje k ostatním kandidátům a zpravidla se omezuje na pozitivní hodnocení tehdejšího prezidenta Václava Klause, osobní útok na ostatní kandidáty je ojedinělý:

(5)

8. 1. 2013 Zákulisní zprávy odhadují, že Miloš Zeman přišel opilý a Karel Schwarzenberg už zase spí.

2.2 Jiří Dienstbier

Jiří Dienstbier využívá prostor facebooku ke zveřejňování tiskových zpráv a prohlášení. Jednotlivé příspěvky jsou tak ve srovnání s ostatními kandidáty podstatně delší a fungují především jako kandidátův komentář aktuálních událostí. Jiří Dienstbier zdůrazňuje pouze jednu stránku své osobnosti, a to jasnou levicovou politickou orientaci. Kritizuje zejména aktuální stav zdravotnictví, sociální politiku, omezování příspěvků na děti, podfinancování kultury a školství, plánované církevní restituce apod.:

(6)

24. 11. 2012 Mrzí mě, že prezident Klaus nenašel dostatek odvahy k zastavení církevních restitucí. Z pozice prezidenta bych takto nespravedlivý zákon, který poškozuje občany, vetoval. Když sněmovna přijala kontroverzní zákon o církevních restitucích v době asociálních finančních škrtů a za podpory pochybných politických platforem a pseudokoalic, existovala naděje, že zákon vetuje jeho hlasitý kritik prezident Václav Klaus. Zdánlivě silná slova, která jsme z Hradu slyšali několik měsíců, však vzala za své rychleji, než by kdokoliv čekal. Sledujeme další pohrání Ústavou ČR v podání prezidenta Klause.

13. 12. 2012 sKarta ve mně neustále vzbuzuje dojem, že se jedná o pochybný projekt šitý horkou jehlou, jehož užitná hodnota pro veřejnost se vytváří až zpětně. Nezbyvá mi než doufat, že je za tím pouze nepozornost či nekompetentnost ústavních činitelů, kteří za tímto návrhem stojí.

Levicové sociální smýšlení a blízkost problémům voličů jsou také pozitivně hodnoceny v přijatých názorech:

(7)

11. 12. 2012 „Jiřího si vážím nejen jako svého přítele, ale rovněž i jako politika, který denně dokazuje, že změna je skutečně možná a ústavní činitel i v naší zemi může vykonávat dlouhodobě svoji práci, bez ztráty kontaktu s lidmi, kteří denně řeší skutečné problémy. I proto věřím, že by v případě svého zvolení byl skutečně dobrým prezidentem, který by Hrad otevřel lidem i mimo významné státní svátky,“ říká Keller.

2.3 Jan Fischer

Při sebezprezentaci druhého prezidentského kandidáta byla akcentována zejména jeho sociální role. Jan Fischer vystupoval především jako ekonom a zdůrazňoval ty povahové rysy, které si obvykle spojujeme s obrazem zodpovědného a empatického hospodáře se zdravým selským rozumem. Často připomínal, že drží slovo a předem odmítal přijmout jakékoli výsady, které by s sebou prezidentský úřad přinesl:

(8)

16. 11. 2012 Mé neplacené volno končí ☺ Při zahájení své kampaně v červenci jsem řekl, že si беру v Evropské bance pro obnovu a rozvoj neplacenou dovolenou a s oficiální registrací jako prezidentský kandidát na post viceprezidenta EBRD rezignuji. Jak jsem slíbil, tak nyní činím. Již jsem odeslal oficiální registrační dopis a vedení banky jej přijalo.

14. 11. 2012 Myslím, že není důvod, aby prezident neplatil pokutu, např. za špatné parkování. Souhlasíte s tím, aby byla zrušena přestupková imunita prezidenta?

Velmi dobře si uvědomuje výhodu, kterou mu v očích voličů přináší pouze krátkodobá zkušenost s aktivní politikou a slibuje změnu:

(9)

Mezi společností a politiky leží hluboké příkopy. Viníky ale nehledám mezi „našepťavači špatných nálad“ nebo „samozvanými spasiteli“. Problémem naší země nejsou občané, ale politici. A prezident republiky má být příkladem, má aktivně zaspávat příkopy mezi představiteli státu a občany, nemá rozdělovat, ale spojovat. Proto bude první přímá prezidentská volba tak důležitá a zásadně ovlivní vývoj naší země.

Pokud odhaluje svůj životní styl, pak zdůrazňuje zejména nadstandardní pracovní vytížení, současně se snaží bořit stereotypní představu o statistikovi bez nedostatku smyslu pro humor s výrazně omezenými životními zájmy:

(10)

23. 11. 2012 Protože nás už dnes po náročném dni nečeká žádná společenská akce, máme debriefing u česnečky a česnekových topinek na cestě z Českých Budějovic. Čeká nás ještě 100 km v česnekové atmosféře ☺ My i Jan Fischer Vám přejeme dobrou noc.

19. 12. 2012 Sportem ku zdraví. S vnukem Kubíkem jsme si byli společně „zasportovat“ v gymnastickém centru Dlabačov. Upřímně tedy přiznám, že víc sportoval vnuk než já.

Také příspěvky přinášející Fischerovo hodnocení jsou velmi věcné, i zde se jako pozitivní projev jeho chování objevuje zejména slušnost slibující ve svém důsledku změnu celé politiky:

(11)

28. 12. 2012 „Jan Fischer je můj soused a znám ho osobně. A pokud už musím někomu z politiků věřit, tak člověku, který i jako premiér byl ochoten na ulici člověka sám pozdravit a pozdrav opětovat. Myslím, že s ním se do politiky vrací slušnost.“

Na ostatních politicích pak kritizuje především nedostatek empatie a sociálního citění. I tímto způsobem se mu daří dotvářet vlastní pozitivní obraz rozumného a citlivého správce svěřeného majetku:

(12)

12. 11. 2012 Poslanci pravděpodobně žijí v zemi za zrcadlem – pan poslanec Šincl se diví, proč by měl projevovat solidaritu v době, kdy se chystá zvyšování daní a další škrtý. Kdo jiný než představitelé státu by tu solidaritu měl projevovat? Když jsme v roce 2009 připravili balíček úsporných opatření, bylo samozřejmé, že obsahoval i snížení platů ústavních činitelů. Když po občanech ústavní činitelé chtějí, aby pochopili nutnost úspor, musí sami jít příkladem. I proto bych rád snížil plat prezidenta o 20%. Rozpočet to sice nezachrání, ale bude to jasný vzkaz, že jsme všichni na stejné lodi.

19. 12. 2012 Poslanci opět jednou ukázali nízkou míru sociální inteligence. V době, kdy schvalují rozpočet, který šetří na seniorech, na rodinách s dětmi, na zdravotně postižených a kdy vláda opět zvyšuje DPH a zdražuje tak potraviny a základní potřeby, je podle mého názoru naprosto nevhodné, aby si poslanci sami zvyšovali příjmy. A to o jakoukoli částku.

2.4 Táňa Fischerová

Způsob vedení volební kampaně Táni Fischerové byl specifický tím, že tato prezidentská kandidátka disponovala minimálním objemem finančních prostředků a prostředí sociálních sítí využívala jako možnost neplacené propagace (rozsah všech příspěvků je 18 stran, zatímco např. Jan Fišer má své příspěvky na sedmi stranách, Jana Bobošíková na devíti apod.). Současně je ale její profil specifický tím, že příspěvky, jejichž uváděnou autorkou by byla právě Táňa Fišerová a které

by vznikly právě pro tuto síť, se vyskytují v naprosto minimální míře. Značný prostor zabírají organizační poznámky členů volebního týmu, informace o pořádaných akcích nebo citace z knihy rozhovorů s T. Fischerovou a přepisy částí rozhovorů, které poskytla médiím. Citační pasáže jsou záměrně vybírány tak, aby v nich byla akcentována zejména ta část osobnosti kandidátky, která nějak souvisí s její sociální rolí, tedy s profesí nezávislé a předsudky nezátížené umělkyně, a s jejími schopnostmi a dovednostmi, zejména pak kreativitou, svobodou a uvolněností v původní tvůrčí činnosti apod. Mezi voliči se pak snaží oslovit právě ty, kteří odmítají diktát technokratů a vládu peněz, ale naopak hledají prostor pro vlastní nezávislé a kreativní uplatnění:

(13)

7. 12. 2012 „Já myslím, že to základní by mělo být, aby se lidi trochu narovnali a měli pocit, že jejich život má zase trochu větší smysl. To souvisí s otevřením prostoru pro tvorbu, pro tvořivost i pro to, aby člověk zase něco víc znamenal a nebyl jenom lidským zdrojem. Myslím, že tak to je dnes. A jak jezdím po vlastech českých, tak o tom hodně lidí mluví. A touží se nadechnout a zase mít pocit, že život má smysl,“ Táňa Fischerová

I výběr příspěvků hodnotících Táňu Fischerovou směřuje ke zviditelnění faktu, že se v minulosti nespojila s žádnou politickou stranou a má vysoký morální kredit:

(14)

11. 12. 2012 V osobnosti paní Táni Fischerové bychom měli po deseti letech morálního propadu jistě na co navázat – najdeme-li odvahu začít uskutečňovat opravdovou změnu.

8. 1. 2013 Na své kandidátce si vážím odvahy myslet, říkat a dělat věci jinak, než jak je obvyklé. Chce to kus osobní odvahy a přesvědčení. Je to onen kus odvahy vlastní Janu Husovi, Petru Chelčickému, Janu Amosu Komenskému, Tomáši Garrigue Masarykovi a Václavu Havlovi. Tradicí našich dějin je hledání svobody člověka jako úkolu před Bohem i bližními. Důraz na vzdělání, dbání na rovnost mezi sebou navzájem, na bratrství je příběhem našich dějin. Zapomínaným, zatracovaným totalitami nejrozličnějších směrů. Často se necháváme ukolébat jinými příběhy, v nichž vládne krása nebo bohatství, ale naším vlastním národním příběhem je hrdá, odpovědná a solidární snaha být rovným člověkem. (dopis pana Vlasáka)

2.5 Vladimír Franz

Jako nejvýznamnější rysy identity tohoto prezidentského kandidáta jsou zdůrazňovány především jeho příslušnost k určité sociální skupině a s ní související sociální role. Akcentované schopnosti a dovednosti mají rovněž jasnou souvislost s uměleckou profesí. V sociální interakci s potenciálními voliči se pak prezen-

tuje především jako svobodomyšlný, nezatížený kandidát a snaží se zaujmout především mladé voliče. Právě jim dokazuje, že se politika dá dělat jinak, nově a zejména s minimem vynaložených finančních prostředků:

(16)

9. 11. 2012 Je to generace nezatížená minulostí a předsudky. Není lhostejná. Chce být slyšena. Je nositelem budoucnosti a naděje. Je pozitivní energií. To mi běželo hlavou, když jsem zvažoval pro i proti. Pozitivní energie je motivem.

17. 11. 2012 Současné české společnosti prostě chybí ideál, k němuž by se mohla vztahovat. Jedině vzdělaný a kulturní člověk je totiž schopen pochopit a připustit si, že nemá jen tolik proklamovaná lidská práva, že má také lidské povinnosti. (...) Podle mého soudu je to rozpor mezi rozumem a citem, respektive vynášení jednoho takového fenoménu nad druhý. Jakékoli lidské konání, jakýkoli obor lidské činnosti, ztratí-li etiku, může být jen a jen fachiidiotstvím. Například taková ekonomie bez etiky zůstane jen karetní hrou, chvílemi dosti hazardní. Aby člověk mohl být mírou věcí, musí být vzdělaný, nemůže to být rezignovaný a nečinný živočich, tvor řídicí se pouze svými pudy, pasivně přihlížející sofistikované logistice vymývání mozků, tvor, kterému je možné namluvit v podstatě cokoli. (...) Mravní obroda národa je zkrátka nevyhnutelná. Není nutné, aby se to stalo hned, ale musí se to začít dít. Nechci totiž ani domýšlet, co by se stalo, kdyby se k nějaké aktivitě vzmohli i ti nemyslicí. Obávám se, že by šlo o aktivitu hrubě nesametovou.

V. Franz si velmi dobře uvědomuje, že kvůli svému zevnějšku může být pro řadu voličů jako prezidentský kandidát nepřijatelný, představuje se proto jako komplikovaná, velmi nejednoznačná, ale přesto kulturní a vzdělaná osobnost:

(17)

21. 12. 2012 „Pro mě je vizáž jen přidaná hodnota, ne podstata toho, co jsem. Když se všichni neustále budou vůči druhým jen vymezovat, kde to skončí? Pak nastane doba, kdy se nám někdo nebude líbit proto, že má nějaké boty, a pak proto, že si dal řízek. Pak to půjde do rovin, které budou končit hrůzně. Lidé by měli zapracovat sami na sobě než se pořád starat o druhé.“

Podle obdobné strategie jsou vybírány i příspěvky Franzových sympatizantů. Zpravidla se v nich objevuje kandidátův pozitivní vztah ke vzdělání, jeho inteligence nebo fakt, že se dosud nespojil s žádnou politickou stranou:

(18)

11. 11. 2012 Překvapivá slova podpory od ekonoma Pavla Kohouta. (+ odkaz na lidovky.cz)

„Toto je nejzajímavější prezidentský kandidát všech dob!“ The Huffington Post Zvolení prof. Vladimíra Franze českým prezidentem může katalyzovat dosud nevidané změny, vedoucí k hluboké duchovní i intelektuální obrodě společnosti.

11. 12. 2012 „Myslím, že našim studentům bude sympatický Vladimír Franz. Tento kandidát je vzdělaný, moudrý a má přehled. Pouze je trochu odlišný. Ale to studenti vůbec neřeší, možná právě proto jim bude sympatičtější. Možná více než kandidáti, kteří podle názoru studentů již překročili určitý věk,“ uvedl pro Deník ředitel stříbrského gymnázia Milan Deredimos. (+ odkaz na denik.cz)

Pokud se věnuje aktuální politické scéně, svou kritiku omezuje zejména na praktiky politiků konkurujících v prezidentské kampani:

(19)

16. 11. 2012 Nás se kupčení s podpisy rozhodně netýká. Požadovaná kritéria jsme splnili včas, bez nutnosti placení dobrovolníků či jakékoliv komerční prezentace. Některé v článku zmiňované praktiky (povinná kvóta podpisů za hodinu, vzájemné opisování petičních archů) nás ovšem silně znepokojují. (+ fotografie)

2.6 Zuzana Roithová

Zuzana Roithová využila prostor facebooku k prezentaci vlastních názorů v poměrně omezené míře. Při prezentaci vlastní identity zviditelňuje především vlastní profesní uplatnění. Zmiňuje konkrétní výkony z Evropského parlamentu, přesto se snaží distancovat od domácí oficiální vysoké politiky:

(20)

22. 11. 2012 Ve věci dvou vězněných Čechů v Řecku jsem už minulý týden informovala řecké poslance z mého poslaneckého klubu a požádala je o pomoc. Protože se v řeckých médiích mluví o nich zcela vážně jako o špionech, je tam vytvářena atmosféra, která zhoršuje šanci na shovívavější přístup ze strany řeckých orgánů. Považuji za klíčové trvat na jejich občanských právech, která se zdají být narušena postupem ze strany řecké vězeňské správy a vyšetřovacích orgánů.

I názory na tuto kandidátku jsou zveřejňovány jen ojediněle, obvykle se pouze objevují odkazy na další média, přičemž je zdůrazňován především její vysoký mravní kredit:

(21)

8. 1. 2013 Děkuji za veřejnou podporu Výboru na odhalování teroru KSČ v lágrech. Velmi si jí vážím: Vážená paní doktorko. Ve Vaší kandidatuře na prezidenta máte naši plnou podporu. Důraz na mravnost a morální postoje k minulosti našeho státu, kdy se často za mlčení ostatních páchaly během komunismu zločiny proti lidskosti, jsou výborným předpokladem pro prezidentskou funkci v zemi, která se s minulostí ještě stále vypořádává. Je pro nás v této souvislosti zklamáním, že vedení KPV inklinuje ke kandidátovi Fischerovi. Veřejně Vás podporujeme a můžete se o naši podporu opírat.

Do celkově pozitivního obrazu zapadá i skutečnost, že tato kandidátka neuveřejňuje žádná kritická hodnocení politických konkurentů.

2.7 Přemysl Sobotka

Přemysl Sobotka se ve vysoké politice pohybuje od začátku devadesátých let, má tedy značné zkušenosti jak s komunikací s občany, tak s vedením volebních kampaní. Případné voliče se snaží ovlivnit a získat především zdůrazňováním výrazně pravicové orientace a s ní souvisejícím euroskepticismem, vedle svých dlouholetých zkušeností s aktivní politikou opakovaně připomíná i svou původní profesi lékaře:

(22)

22. 11. 2012 Vedle prezidentských debat, jsem měl dnes možnost setkat se a popovídat si s členy Klubu Diamant, úspěšnými absolventy VŠFS. Úspěšní manažeři podpořili moji myšlenku, že EU musí spíše naplnit vizi čtyř základních svobod než přemýšlet o formách další integrace. Solidaritu silných se slabými ano, ale solidaritu zodpovědných s nezodpovědnými ne.

27. 11. 2012 Zahajuji konferenci Efektivní nemocnice 2012. Nad tematicky podobnými konferencemi přebírám záštitu rád. Zdravotnictví mi zůstalo blízké i po odchodu do politiky. Zdůraznil jsem, že reforma zdravotnictví je nezbytná. Stejně je nutná spoluúčast pacientů. Tam, kde je sociální situace pacienta kritická, je nutné stanovit strop. (+ fotografie)

Přemysl Sobotka prokazuje zájem o veřejný život tím, že ve svých příspěvcích zveřejňuje informace o vlastní účasti na řadě akcí:

(23)

9. 11. 2012 To je brigádní generál v záloze Zdeněk Škarvada. Na Dnu veteránů v Ostravě slavil 95 let. Rozhodl se narozeninový dort rozkrojit důstojnickou šavlí. Považuji si za čest, že jsem na jeho oslavě a Dnu veteránů mohl být. Veteráni jsou naše paměť a naše hrdost. (+ fotografie)

14. 12. 2012 Ráno jsem si povídal se studenty v Blovicích o Senátu, po rozhovoru pro TN.cz mě teď čeká hroch v plzeňské ZOO. (+ fotografie)

Fotogalerie Návštěva Plzně (17 fotografií) – V pátek jsem v Plzni kromě mnoha jiného převzal patronát na nosorožcem Baaboo a těším se, až mu půjdu na křest potomka.

Snaží se oslovit především tradiční a věrné voliče své strany. I mezi pozitivními hodnoceními přicházejícími na profil zvenčí se tak objevují především ta, která zdůrazňují kontinuitu a stálost jeho názorů:

(24)

8. 1. 2013 Edvard Kožušník: Budu volit Přemysla Sobotku. Erich Maria Remarque kdysi napsal, že charakter člověka poznáme až tehdy, kdy se stane naším předsta-

veným. Já měl v životě to štěstí a čest, že mým představeným byl Přemek Sobotka. Za dobu téměř pěti let naší spolupráce jsem jej poznal jako člověka, který vždy drží slovo a pro kterého není lidskost, morálka, zodpovědnost, a přátelství, jen prázdnými slovy bez obsahu. Na Přemkově životním příběhu jsem pochopil, to zní sice velmi jednoduše, ale jen málokdo to dokáže plnohodnotně naplnit v praxi jako právě on. Tedy, že správa věcí veřejných je především služba občanům postavená na odpovědnosti, zásadovosti, trpělivosti, odvaze, schopnosti sebereflexe a důvěře. Přemkovi Sobotkovi plně důvěřuji a věřím, že mou důvěru on nikdy nezklame, stejně jako nikdy nezklame ani Vás.

Při explicitním hodnocení současné politické situace se vyhraňuje zejména proti jednomu politickému protivníkovi, a tím je komunistická strana. Vzrůstajícími volebními preferencemi této strany se snaží mobilizovat především nerozhodnuté nebo pasivní pravicově orientované voliče:

(25)

15. 1. 2013 Komunisté této zemi nesmírně ublížili. Zdevastovali vyspělou zemi, systematicky šlapali po lidech, zavírali a vraždili elitu národa. Komunismus sám je nenávistná ideologie postavená na závisti, slabosti a podprůměrnosti. Dnešní přímá následovnice KSČ Komunistická strana Čech a Moravy je pokrytecká. Těží z demokracie a svobody, ale v jejím programu zůstávají teze, kvůli kterým je komunismus totalitní ideologií.

2.8 Karel Schwarzenberg

Zřejmě nejpropracovanějším facebookovým profilem byl profil kandidáta Karla Schwarzenberga. Podle průzkumů veřejného mínění se mu dařilo získávat potenciální voliče mezi mladými a vzdělanějšími lidmi, tedy nejčastějšími uživateli této komunikační sítě. Karel Schwarzenberg ve svých statusech zdůrazňuje zejména význam mravních hodnot, předjímá možné výtky proti tomu, že velkou část života prožil v emigraci a často zdůrazňuje české kořeny, vlastenectví svých rodičů a jejich loajalitu české zemi:

(26)

25. 11. 2012 Všechny nepravosti nazvu pravým jménem a podpořím příchod nových, morálně silných lidí do politiky. Nebudu mlčet při růstu vlivu extremismu a posilování hnutí, útočících na menšiny a jiné vybrané skupiny.

4. 12. 2012 Rodiče mi již od dětství vštěpovali lásku a úctu k vlasti. Otec byl nadšený československý vlastenec, důstojník a ženil se v československé uniformě. Své zemi jsem sloužil celý život, ať mě vítá zavál kamkoliv.

7. 12. 2012 Tatínek byl heraldik a historik, autor několika historických knih a řady esejů, muž, který hovořil šesti jazyky a překládal, zejména z francouzštiny. Byl výtečný vypravěč a měl velký dar dětem dějiny zpřístupnit. Odchod z Čech nesl velmi těžce.

Přestal si například psát deník, který si jinak vedl každý den. „Není co psát,“ říkával. Každá pohlednice z Čech pro něj byla radost...

Uvědomuje si, že určitým handicapem by mohl být vyšší věk a věnuje se i svému zdravotnímu stavu:

(27)

10. 12. Můj doktor mi řekl: „Když se po padesátce probudíš bez bolesti, tak seš asi už mrtvej.“ Ještě něco cítím, tak je to dobré.

Obecně ale tento kandidát odmítá věnovat větší pozornost vlastní osobě: „Je to vždycky poněkud směšné, když kandidát sám sebe představuje, stařík má sám sebe chválit, ukázat se v nejlepším světle. To s odpuštěním nemůžete brát vážně, takže se sám sobě můžu smát,“ a snaží se představit jako člověk s výrazným smyslem pro humor:

(28)

22. 11. 2012 Někde o mně napsali, že jsem usnul ve stoje vedle Petra Nečase. No ono mně tam hrozně svítilo do očí, tak jsem je zavřel. Ale nejsem kůň, abych uměl spát ve stoje.

30. 11. 2012 Musím říci, že volebního boje si užívám. V poslanecké sněmovně usnu, poněvadž tam ty projevy nejsou k poslouchání, ale ve volebním boji neusínám. To je sranda.

7. 12. 2012 Peake ministryní obrany? To bych se divil stejně, jako kdybych byl já ustanoven šéfem baletu ND.

Karel Schwarzenberg mnohem častěji akcentuje přednosti celého českého národa a upozorňuje na morální hodnoty, které si prezidentská profese vyžaduje obecně:

(29)

16. 11. 2012 Prezident musí mít jasné postoje. Vráťm České republice respekt v Evropě i ve světě. Celý život jsem důsledně hájil a hájím zájmy a dobré jméno České republiky v zahraničí jak na politické, tak na hospodářské úrovni. Soustředím se na posílení postavení a vlivu České republiky v rámci EU, především v procesu rozhodování o jejím budoucím uspořádání. Pojem EU jako superstát je mi cizí. Budu se zasazovat o Unii, která je pro občany a ve které každý národ bude mít své důstojné postavení.

1. 1. 2013 Nesmíme zapomenout, že jsme byli vždycky a jsme nadále v zásadě velice zdatný a pilný národ. Zvládneme ty těžkosti, které jsou a které nepopírám, ale jsem přesvědčen, že uspějeme, a bude to dříve, než si myslíte. Vše nejlepší do nového roku.

Až na kritickou zmínku o novoroční amnestii se Karel Schwarzenberg vyhýbá komentářů na adresu svých politických odpůrců, o to více prostoru je věnováno příspěvkům podporujícím právě tohoto kandidáta. Jejich autoři jsou vybíráni velmi promyšleně a objevují se mezi nimi zejména známá jména z naší kultury:

(30)

4. 1. 2013 „V kontinuitě své celoživotní práce, svým chováním a celou svou osobností už hlavou státu vlastně je. Stačí ho jen zvolit.“ Jiří Mádl

5. 1. 2013 „Věřím Karlu Schwarzenbergovi, že se mu podaří vrátit českým zemím důstojné a respektované místo v politické kultuře západní Evropy i celého světa.“ Miloš Forman

„Karla Schwarzenbergera chci za prezidenta, protože jako jediný z kandidátů nebyl ani komunista, ani svazák, ani pionýr, ani jiskřička.“ Ivan Mládek

„Sice ne úplně dobře ovládá formální, pravopisnou stránku češtiny, ale o to více – a zejména více než jiní kandidáti – zvládá stránku obsahovou: co říká, má vždy hlavu a patu. A k tomu navíc – skoro vždy :-) se s tím dá souhlasit.“ Karel Oliva, ředitel Ústavu pro jazyk český Akademie věd

2.9 Miloš Zeman

Tento prezidentský kandidát měl štědře sponzorovanou kampaň a zřejmě nepředpokládal, že by mohl oslovit významnější podíl svých voličů právě v prostředí facebooku. Všechny jeho příspěvky mají celkový rozsah pouhé čtyři strany (podobně jako v případě Zuzany Roithové) a obvykle mají podobu velmi stručných oznámení.

Miloš Zeman se snaží prezentovat pouze jeden rys vlastní osobnostní struktury, a to inteligenci:

(31)

3. 12. 2012 Moje dnešní powerpointová prezentace má pouze dva slidy: Téma a poděkování. Inteligentní kandidát nepotřebuje berličky ve formě předepsaných textů od mediálních týmů, stejně tak inteligentní posluchač ocení více skutečných myšlenek a vlastní cestu prezentace. To vám nabízím.

Vlastní pozitivní obraz posiluje zmínkami o setkáních se známými osobnostmi, neobjevují se zde ale jejich pozitivní hodnocení kandidáta:

(32)

8. 11. 2012 V kanceláři prezidentského kandidáta Miloše Zemana dnes čestný předseda ČSSD Valtr Komárek vyjádřil podporu Zemanově prezidentské kandidatuře. Miloš Zeman mu za tuto podporu poděkoval a vyjádřil přání o další spolupráci.

Vlastní image politika voleného pouze staršími občany si vylepšuje „odkazem“ na slova jednoho z účastníků předvolební diskuse:

(33)

18. 12. 2013 Fotka z mé dnešní besedy s občany v Domě techniky v Pardubicích. Přišla se na mě podívat i spousta mladých a pobavili mě, když jsem po jedné své odpovědi zaslechl: „Ty jo, on nevypadá, ale je fakt hustej!“

Mezi kritizovanými odpůrci se příznačně pro tohoto kandidáta neobjevují pouze politikové, ale také představitelé tisku:

(34)

23. 11. 2012 Vyjádření Miloše Zemana: „S pobavením jsem zaznamenal další kampaň německého deníku MF Dnes proti straně SPOZ a lituji toho, kdo za tuto kampaň vyhodil peníze. Mohu pouze opakovat, že všechny sponzorské dary jsou podle informací pokladníka SPOZ řádně podloženy darovacími smlouvami a mohu také opakovat, že německý deník nebude určovat, kdo má být příštím českým prezidentem.“

27. 11. 2012 „Investice do vzdělání a vědy jsou neefektivnějšími investicemi, které se bohužel projevují až se značným časovým zpožděním. Takže populističtí politici, kteří myslí jen na horizont nejbližších voleb, je často podceňují. Vzdělání by mělo být dostupné bez ohledu na majetkovou úroveň studentů. Neschopní studenti by však měli být ze studia vytlačováni penalizačními poplatky, které by posléze byly příjmy vysokých, případně středních škol.“

Závěr

Politici při komunikaci zaměřené zejména na přesvědčování, ovlivňování a získávání budoucích voličů užívají všech dostupných médií a kanálů, nový prostor jim při tom poskytují i nejmodernější komunikační technologie. Práce s autentickým jazykovým materiálem ukázala, že možnost oslovit potenciálního voliče v médiu navozujícím pocit soukromí a falešné intimity vede k vědomému posilování dojmu známosti, blízkosti a familiarity politika. Prezidentští kandidáti na svých facebookových profilech vědomě vytvářejí takový obraz vlastní pozitivní tváře, o kterém se domnívají, že bude předpokládaným adresátem kladně hodnocen, přičemž vždy akcentují jistou složku vlastní osobnostní struktury. Součástí těchto přijatých komunikačních strategií je pak také výběr jazykových prostředků blízkých předpokládanému adresátovi.

Literatura

- BRADOVÁ, Eva (2005). *Od lokálních mítinků k politickému marketingu: Teorie a vývoj politické komunikace a volebních kampaní*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- BRADOVÁ, Eva – ŠARADÍN Pavel (2006). Volební kampaně v ČR a volby 2006: Amerikanizace kampaní? In: *Parlamentní volby 2006 a česká politika*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, s. 228–250.
- BRADOVÁ, Eva – ŠARADÍN, Pavel (2005). Profesionalizace volebních kampaní a politický marketing. In: *Politologica 5: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 37–52.
- BROWN(OVÁ), Penelope – LEVINSON, Stephen, C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CULPEPER, Jonathan (1996). Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics*, roč. 25, s. 349–367.
- ČMEJRKOVÁ, Světlá – HOFFMANNOVÁ, Jana, eds. (2011). *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- GOFFMAN, Erving (1967). *Interaction Ritual*. Chicago: Aldine Publishing.
- HIRSCHOVÁ, Milada (2006). *Pragmatika v češtině*. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta.
- HIRSCHOVÁ, Milada (2009). Vhodnost (appropriateness) jako pragmatická kategorie. In: ULÍČNÝ, Oldřich, ed. *Eurolingua & Eurolitteraria 2009*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, s. 9–16.
- HIRSCHOVÁ, Milada (2010). Nezdvěřilost jako pragmalingvistický fenomén. *Linguistica Brunensia*, sv. 58, č. 1–2, s. 273–285.
- KOLLMANNOVÁ KASL, Denisa (2012). *Zveřejněné soukromí. Utváření obrazu soukromého života politiků v médiích*. Praha: CDK.
- MATUŠKOVÁ, Anna (2009). Politika a komunikace: Krátká poznámka o tom, jak je důležité umět komunikovat v dnešní politice. In: *Efektivní politická komunikace*. Praha: Evropské hodnoty, s. 7–12.
- MÜLLEROVÁ, Olga – HOFFMANNOVÁ, Jana – SCHNEIDEROVÁ, Eva (1992). *Mluvená čeština v autentických textech*. Jinočany: H + H.
- SPENCER-OATEY(OVÁ), Helen (2007). Theories of identity and the analysis of face. *Journal of Pragmatics*, roč. 39, 2007, s. 639–656.

Identity constructing at Facebook profiles of the presidential candidates

The author's main focus in the presented paper was to explore communication strategies used by the presidential candidates in their pre-election campaigns run at their Facebook profiles. The efforts aimed to create a positive self-image of each politician and dishonour their political rivals have become a natural part of the political competition in the pre-election time. Thus the author's attention was driven towards the means used by politicians to negotiate their own positive

face as well as the means used within communication acts threatening the face of their political competitors.

Mgr. Jindřiška Svobodová, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
77180 Olomouc
jindriska.svobodova@upol.cz

Specifika českého jazykového obrození

Ondřej Bláha

1. Termínem obrození se označuje složitý emancipační proces, kterým český národ prošel v období, jež lze vymezit (velmi zhruba) rokem 1781, kdy se císař Josef II. stal samovládcem na rakouském trůně a zahájil své reformy, a revolučním rokem 1848.¹ Pro účely popisu dějin češtiny se však jako výhodnější jeví definovat obrození bez přísného důrazu na data a chronologii – totiž jako období, kdy byl hlavním tématem českého společenského, kulturního a vědeckého života jazyk, resp. kultivace a prosazení češtiny do všech sfér soukromé i veřejné komunikace, a kdy toto téma poněkud zastíňovalo všechny ostatní aspekty života české společnosti (Macura, 1995, s. 57 a 60).²

Historické okolnosti, personifikované osobou císaře Josefa II., hrály v českém obrození přirozeně důležitou roli. Císař Josef II., aniž by ovšem třeba jen v nejmenším nějaké české národní obrození plánoval, zrušil v r. 1781 jedním ze svých prvních patentů nevolnictví, a tím umožnil, aby se do českých, moravských a slezských měst, v nichž do té doby dominoval kulturní živel německý, stěhovali Češi z venkova, čímž byl značně posílen hospodářský a sociální potenciál české složky městského obyvatelstva. Na tomto základě se pak konstituovala vrstva českých smýšlejících inteligence, která mohla přijímat filozofické a politické myšlenky, jež v té době v Evropě kolovaly, a uplatňovat je při rozvíjení českého národního života a zejm. jazyka.

Prvním projevem českého jazykového obrození bylo vydávání tzv. obran, jež zdůrazňovaly (někdejší) vyjadřovací kvality češtiny i její význam v kulturní historii Evropy – příznačná byla Pelcova edice starší obrany z pera barokního vědce a básníka B. Balbína (vyšla r. 1775; Balbín 1997), ale vznikaly i tituly nové, jako např. vlastní spis téhož F. M. Pelcla (1988) a dále obrany J. A. Hankeho z Hanken-

¹ Přehledně o českém národním obrození (z hlediska historie a sociologie) – Petrůň et al. (1990) a Hroch (1999), konkrétněji o společenských podmínkách s užší vazbou k dějinám jazyka Jelínek (1962), Haubelt (1986, s. 408–429), Orloš (2000) a Krueger (2009).

² Příspěvek vznikl v rámci autorova projektu FPVČ 2014/02 *Čeština mezi Palackým a Masarykem: jazyková politika, normy a tendence v l. 1848–1918*, který finančně podporuje Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci z Fondu pro podporu vědecké činnosti.

štejna (1973) nebo K. I. Tháma (1918). Už v této počáteční fázi se začalo rýsovat nejvýraznější specifikum českého jazykového obrození, které tento český „případ“ odlišilo od paralelních obrození u dalších evropských národů³ – zaměření na restituci starého jazyka (klasické, tzv. veleslavínské češtiny 16. stol.), nikoli na úpravu a rozvinutí jazykového úzu soudobého.

2. Pro tuto historizující koncepci spisovného jazyka, uplatněnou nejprve při popisu hláskosloví a tvarosloví nově restituované spisovné češtiny, existovaly vážné důvody – tím hlavním byla tehdejší značná nářeční rozrůzněnost Čech, Moravy a Slezska (v kombinaci se ztrátou dřívější prestiže „centrální“, totiž pražské češtiny), jež téměř znemožňovala, aby byla pro roli spisovného jazyka vybrána, upravena a akceptována některá regionální podoba jazyka kulturního. Dalším důvodem bylo nepochybně to, že se na přelomu 18. a 19. stol. za samozřejmou součást českého národa pokládali i Slováci, jejichž vlastnímu úzu byla starší podoba češtiny daleko bližší než její podoby současné⁴ (starší, „biblická“ čeština s regionálními prvky ostatně na Slovensku fungovala v roli spisovného jazyka až do poloviny 19. stol.). Historizující ráz českého jazykového obrození mohl mít vedle toho i jistý motiv ideologický – potřebu kompenzovat ústup češtiny z vyšších komunikativních sfér v pobělohorské době obnovením jazyka předchozího období, a odpoutat se tak od „neblahého“ jazykového dědictví baroka. Dnešní úroveň poznání však tezi o úpadkovosti pobělohorské češtiny – rozšiřovanou mj. i samotným J. Dobrovským – vyvrací a ukazuje, že jisté zdroje pro obrozování spisovné češtiny mohla poskytovat i kultivovaná česká literární produkce předobrozenská, jak ve svém známém výroku naznačil už V. Mathesius⁵ a jak (přímo pro dobu obrozenskou) prakticky ilustrují např. zápisky F. J. Vaváka.

Nejvýrazněji se zmíněné historizující tendence v obrozování spisovné češtiny projevují v mluvnici F. M. Pelcla,⁶ který rozlišuje „temné“ *l* (*hlava, slyším*) a „jemné“ *l* (*líce*), přimlouvá se za tvrdé *y* (jež na většině českého území z jazyka vymizelo dávno před dobou veleslavínskou), vyslovované se zúženými rty, aby znělo „poněkud hruběji“, a pokouší se obnovit i staročeské *ě*, mající znít „téměř

³ Shody a rozdíly mezi jednotlivými národními obrozeními – Auty (1978), Pražák (1978), Hroch (1995), Sesar (1996), Gladkova (2003).

⁴ Řada Slováků patřila vůbec ke klíčovým postavám českého národního obrození (P. J. Šafařík, J. Kollár), jiní obrozenci – ač Češi – měli ke Slovensku úzký vztah (F. Palacký). K tomu i Stich (1991, s. 61).

⁵ „Tvůrci nového spisovného jazyka nebyli bohužel tak odvážní jako Hus před 400 lety a nevytloučili z něho mluvnické archaismy. Tak se stala nová čeština spisovná nejarchaističtjším členem početné rodiny slovanských jazyků spisovných a osudně se vzdálila od češtiny hovorové“ (Mathesius 1947, s. 442). Argumenty viz též u A. Sticha (1991, s. 60; 1992, s. 192; 1995).

⁶ Pelzel (1795) – Bělič (1978), Koblížek (1994) a Jelínek (1995).

jako ie“⁷. Zároveň však Pelcl (asi neuvědoměle) traktuje fonologicky inovované tvary typu *přinýst, nemejlíte se, vejřečnost* nebo *ouzký*. Popis flexe se u Pelcla sice opírá o dobrou znalost češtiny 16. stol., ale vedle archaismů, jako je genitiv záporový (*žádných lidí tam nepřišlo*) a komparativní (*dědic horší předka*), neskloňné přivlastňovací adjektivum *v její truhlách* nebo krátká adjektiva v platnosti doplňku (*jista a bezpečna tebe učiním*) zde figurují také vyložené lidové tvary z Pelclovoy současnosti, jako např. *od dvouch, nosejí a posedějí*, a též souvětí s vedlejší větou přivlastkovou uvozenou spojovacím výrazem *co*: *Šaty, co jsem včera měl*. Kromě toho Pelcl připouští ve 3. os. pl. přez. u některých flektivních typů (má-li sloveso v 1. os. sg. přez. formant *-ím*) dubletní formant *-í/-ejí* (typ *učí/učejí*) a nic nena-mítá ani proti tvarům jako *mladé a čerstvé děvčata, vojska se bili/bily* (koncovku *-a* požaduje jen u mask. neživotných).

Pelclovým protějškem mezi raněobrozenými gramatiky byl F. J. Tomsa, který ve svých mluvnických příručkách⁷ vidí vzor kultivovaného jazyka rovněž v češtině 2. poloviny 16. stol., ale zároveň si je vědom stylistického rozdílu mezi jazykovými prostředky knižními a mluvenými. Snad proto je celkem tolerantní k *ej* za původní *y* a vůbec ke kolísání v hláskosloví (*mejt* „waschen“, *zmejt*, ale *domyt, namyt se, rozmyt*, dále *mejdo, pejcha, měchejř*), jak se potvrzuje i na dalších jevech z jeho příruček, někdy prozrazujících autorův severovýchodočeský původ – *přejest se, najest se, prohřít, zahřít, hřít* „warmen“, *ouhor*, alternativně *úplavice/ouplavice*. Ačkoli Tomsa upozorňuje na protetické *v-* a odmítá *jej*, uvádí *vohař, volše, vorat, votěž* vedle *vonět*. V popisu flexe, opřeném jinak o systém mluvnice P. Doležala, jsou vedle některých archaismů (genitivní vazby přechodných sloves, místy slovosled) zajímavé gen. sg. typu *vejcete*, nom. pl. typu *mniší, Uhří*, dále jsou tu příznačně rozkolísané tvary instr. pl. *mužmi* aj., odmítání duálových tvarů u substantiv typu *noha*, infinitivy typu *téc, protec, přetec* a redukovaný auxiliár typu *kdes chodil*. V popisu tvarů 3. os. pl. přez. je Tomsa konzervativní (uvádí *oni činí, leží*).

Podobným směrem jako Tomsa se ve svém bohatém filologickém díle vydal K. I. Thám,⁸ který popisuje – bohužel s malou lingvistickou erudicí – starší češtinu promíšenou prvky tehdejšího lidového jazyka, jako jsou tvary *krásnej, krásnýho, dvouch* nebo *miluju*, uvádí bez komentáře řadu koncovek instr. pl. („*s pány oder -amí, -ama, -mí, -ma*“) aj.

Pelclový i Tomsovy spisy, a tím spíš i pokusy Thámovy vysoce převyšuje (jak metodologicky, tak po materiálové stránce) mluvnice J. Dobrovského (1940), která – poprvé vydaná v r. 1809 – stojí na počátku novějších dějin češtiny jako do té doby nejzevrubnější a v pravém smyslu první vědecký popis tohoto jazyka. Jde však skutečně o popis, nikoli o předpis – Dobrovský sám v době, kdy na mluvnici

⁷ Zejm. in Tomsa (1782) – Višková a Sirotek (1953, s. 185), Průcha (1963) a Kusáková (1985).

⁸ Thám (1785) – Stich (1991, s. 61) a Kusáková (1985, s. 136).

pracoval (tj. nejméně od 80. let 18. stol.), v resuscitaci češtiny jako plnohodnotného spisovného jazyka nevěřil a svou mluvnici, založenou (podobně, jako to učinili Pelcl s Tomsou, ale lépe) na popisu funkčně vyspělé a tvarově ustálené češtiny 16. století, proponoval spíš jako symbolickou obranu jazyka, která zdůrazňuje jeho estetické hodnoty, slavnou minulost a výrazové schopnosti (Gladkova, 2004, s. 374). Svou mluvnici, která tedy rozhodně nemohla být „příručkou pro lid“, psal Dobrovský snad také jako nástroj pro textovou kritiku starší české literatury (především poezie, jazykově značně odlišené od textů jiného určení; Havránek, 1936, s. 96).

Dobrovského mluvnice má značnou hodnotu v tom, že jazykové prostředky popisuje dynamicky, v jejich funkčně podmíněné variabilitě (dubletnosti) – dobrým příkladem může být např. Dobrovského popis sémanticky a syntakticky podmíněné distribuce koncovek *-u/-a* v gen. sg. mask. neživ. (*toho roku – do roka*) a koncovek *-u/-ě* v lok. sg. mask. (*po svatém Janě, na hradě – o hradu, o apoštolu Janu*). Dobrovský tyto dublety rozlišuje podle toho, zda je užívají „staří“ (*die Alten*), „mladí“ (*die Neuern*) anebo „lidoví“ mluvčí (*die Gemeine*) – užívá i hodnocení „dobrý autor“ (*der gute Schriftsteller*), předjímající terminologii V. Ertla.

Po stránce fonologické (i morfologické) zaujímá Dobrovského mluvnice středovou pozici mezi předchozí konzervativnější, ale i neologizující mluvnici F. M. Pelcla na jedné straně a liberálnějšími mluvnicemi F. J. Tomsy a K. I. Tháma na straně druhé v tom, že se nesnaží (jako Pelcl) např. znovu zavést *y/ý*, ale z fonologických i jiných inovací tehdejší běžně mluvené češtiny v Čechách v užším smyslu připouští (na rozdíl od Tomsy, ale zejm. od Tháma) jen *ej* za původní *ý* v kořeni slova (*motejl, hejl, hlemejžd, strejc*), příp. též lexikalizovanou protezi (*vorati*) a některé další drobnosti (*pani, v pivováře*).

Flexe jmen se v podobě popsané Dobrovským (tam, kde nic nepoznamenává o „substandardnosti“ konkrétního tvaru) celkem shoduje s dnešní spisovnou češtinou – z odchylek lze uvést jen nom. pl. *Češí* (s dlouhým *í*) vedle *Čechové*, dubletní dat. pl. *smetem* a lok. pl. *smetech* od *smetí*, základní podobu lok. pl. *o chlapích, dubích, slovích*, instr. pl. *zubami, cepami, vlasami* (je ještě v Hankově mluvnici, ale v mluvnici Gebauerově již nikoli),⁹ též dubletně *s dněmi* a *s hostmi* (též u Hanky a Gebauera). U posesivních adjektiv uvádí dubletně podobu *syn Davidů* (u Gebauera není) a připojuje poznámku, že jmenná adjektiva mají tendenci přecházet ke složenému flektivnímu typu (*Janovému, o Janovém* – bez stylistického komentáře), a mj. poznamenává, že existuje tendence vyrovnávat gramatický a skutečný rod v případech typu *pěkné děvčata byly rády*. U číslovek má dubletní tvary *dvá* a *tří* (ty Hanka již neuvádí), též *čtyry* a gen. tvar *třech*.

V popisu flexe sloves uvádí jako neutrální např. dublety 3. os. pl. prez. *držejí*, též tvary *vidějí* a *slyšejí* (s poznámkou, že jsou obvyklé v Čechách), dále tvary

⁹ Hanka (1822); Gebauer (1905).

2. os. sg. prët. s redukovaným volným morfémem (*ještes mu nepsal, bylas* – u Gebauera není), tvary 3. os. sg. prët. mask. *příběh, vyrost, zamk* (bez explicitního hodnocení – Hanka tyto tvary uvádí, Gebauer nikoli), dubletní volný morfém kondicionálu pro 1. os. pl. *bysme* (Gebauer již „nepovoluje“) a dubletní *n*-ové tvary typu *zavřín, povědíno, placíno*.

Z výše uvedených rysů Dobrovského mluvnice plyne fakt, že i když toto dílo nepochybně představuje základ, ze kterého pění pozdějších generací obrozenců vyrostla novodobá spisovná čeština, nelze je považovat za dílo v pravém smyslu kodifikační. Mj. proto, že zřetel ke komunikativní funkci češtiny v životě české společnosti je patrnější až od 30. let 19. století (Gladkova, 2004, s. 376) – to se ukazuje srovnáním Dobrovského mluvnice s mluvnicí V. Hanky, který Dobrovského koncepci účinně (česky) popularizoval a podle svých možností rozvíjel, dále s puristickými příspěvky počínaje Jungmannovým časopiseckým *Napomínatelem* (Sedláček, 1993) a také např. s mluvnickými příručkami J. S. Tomička a V. Karlíka, jejichž jazyková doporučení již aspirovala na skutečně kodifikačorská (Stich, 1995, s. 54). Je příznačné, že specificky historizující ráz českého jazykového obrození, který někteří kritikové označovali za „ahistorický historismus“ a „mustrování normy spisovnosti“,¹⁰ dospěl ke svému pozdnímu vyvrcholení v kodifikačních příručkách J. Gebauera (1905 a *Pravidla českého pravopisu* z r. 1902), který v archaizaci spisovné češtiny postoupil daleko za Dobrovského, a v *Pravidlech* z r. 1913, jež v tomto směru předčila dokonce i samotného Gebauera.¹¹

3. Ustálení hláskové a tvarové stránky spisovné češtiny, které lze pozorovat již ve 30. letech 19. stol., by však samo o sobě k obnovení všech jejích komunikativních funkcí nestačilo. Aby mohla čeština znovu fungovat jako jazyk náročnější umělecké literatury a jako jazyk vědy a administrativy, bylo třeba značně rozšířit a stylově diferencovat její slovní zásobu. Hledání nové jazykové a kulturní identity českého národa se zároveň projevilo i v puristických zásazích do slovní zásoby již existující – upozorňovalo se na skutečné nebo domnělé germanismy (resp. europeismy) i na neústrojně prvky vytvořené s využitím domácích jazykových prostředků. To vše zaměstnávalo druhou generaci českých obrozenců, jejímž hlavním představitelem byl J. Jungmann (Sak, 2007).

Pro své snahy na poli obrody české slovní zásoby měli Jungmann a jeho spolupracovníci solidní teoretický základ v oddílu o slovotvorbě, který zabírá značnou část Dobrovského mluvnice. I tento průkopnický úvod do slovotvorby, informující o slovotvorných způsobech v češtině obvyklých a o inventáři, funkcích a produktivitě odvozovacích morfémů, byl založen na materiálu ze starších fází

¹⁰ Kopečný (1992, s. 33). Srov. též námitky Z. Starého (1995, s. 79).

¹¹ Cuřín (1977, s. 9). V *Pravidlech* v redakci z r. 1913 je např. *kupadlo, odesílatel, švižný, zvířátko* a další historizující (a někdy libovolné) podoby slov a tvarů.

vývoje češtiny – ostatně sám Dobrovský, který nevěřil v rozšíření češtiny do všech komunikačních sfér, doporučoval spíše ožивovat výrazy staré než tvořit nové.

Ze staročeských výrazů, znovu uvedených do života mj. prostřednictvím uměleckých textů (včetně překladů z evropských literatur), přetrvaly v češtině do současnosti např. výrazy *doba*, *látka*, *socha*, *řešit*, *tábor* nebo *tvar*. Původnost a žádoucí nezkaženost byla spatřována také ve slovní zásobě dialektů českého venkova – ty však nemohly nově konstituovanému spisovnému jazyku dostatečně prospět pro tematické omezení jejich slovní zásoby na oblast běžného života, jež je charakteristické právě pro dialekt (ujaly se výrazy *pečivo*, *řapík* a některé další).

Zato slova přejatá z jiných slovanských jazyků, které si podržely – podle mínění obrozenců – slovanský ráz lépe než čeština, měla pro rozšíření a stylovou diferenciaci české slovní zásoby význam přímo zásadní. Asi 1 200 slov bylo přejato z polštiny, jež takto symbolicky splatila svůj „dluh“ z 15. a 16. stol. (kdy zase ona hojně přejímala z češtiny) – v patřičné hláskové obměně splynuly s původní českou slovní zásobou polonismy jako *hovor*, *název*, *podmět*, *půvab*, *rozprava*, *věda*, *vzájemnost* nebo *zápletk*a (Orloš, 1987), jež Jungmann a jeho spolupracovníci čerpali z polského slovníku S. Lindeho. Rovněž ruština přispěla díky obrozencům do české slovní zásoby asi 600 slovy (např. *nářečí*, *odliv*, *průmysl*, *pyl*, *příbor*, *rosomák*, *ústřice*, *vzduch*) – řada z nich se vyskytuje v porovnávacím slovníčku česko-ruském, který připojil J. Dobrovský ke svému popisu badatelské návštěvy Švédska a Ruska (Liličová, 1982). Menší podíl mají v nové české slovní zásobě ostatní slovanské jazyky – slovenština (např. *dělba* a vůbec odvozeniny na *-ba* a také *-isko*, dále *chovanec*, *rozvrat*, *stužka* a *zástava*) a jazyky jihoslovanské (*plískavice*).

Tyto slavismy se (vedle slov obnovených ze staré češtiny) výrazně uplatňovaly v náročnější poezii a próze, do které češtinu znovu uvedl J. Jungmann ve svých překladech Chateaubriandovy *Attaly* (1805) a Miltonova *Ztraceného ráje* (1811) a o kterou ve svých původních dílech usilovali např. M. Z. Polák, J. J. Kalina, J. Linda, J. Kollár, J. Nejedlý a vynikajícím způsobem pak K. H. Mácha – zde se však samozřejmě objevila i řada neologismů domácího původu (typicky *bol*, *chřestot*, *touha*, *úsměv*), vzniklých z potřeby získat básnická synonyma a lexikální poetismy. Mladší generace spisovatelů (F. L. Čelakovský, B. Němcová, J. K. Tyl a další) už tvořila jazykem bližším češtině běžně mluvené.

Zvlášť velký úkol představovalo vybudování systému české odborné terminologie, v níž se uplatnily jak přejímky ze slovanských jazyků a kalky z jazyků neslovanských, tak slovotvorné formace nové – pro obrození je příznačné, že myšlenka „česlosti“ vědy, tj. jazykové formy, kterou jsou vědecké poznatky podávány, byla nadřazena samotnému obsahu, přičemž byla porušena (alespoň v prvních fázích tohoto procesu) i zásada, aby pro jeden pojem neexistovaly synonymní termíny. Při vytváření české terminologie byla uplatněna jako dominantní slovotvorný způsob derivace, často na úkor kompozice, jež se předtím ve zvýšené míře uplatňovala v „neregulované“ češtině přelomu 18. stol. a počátku 19. stol.

Plánovitým rozvíjením derivačních schopností češtiny byl ve spisovném jazyce posílen flektivní princip, který se na úrovni slovtvorby projevuje právě hojnou derivací. Typické – a odpovídající zmíněnému „zflektivňování“ češtiny – může být i uvědomělé potlačování deverbativních substantiv typu *navedení, rozvržení*, která byla oblíbená i v klasické češtině přelomu 16. a 17. století (v *Bibli kralické*, u Komenského aj.) a která jsou velmi hojná v polštině a ruštině, a jejich nahrazení výrazy typu *návod, rozvrh*, jež mají jednodušší morfematickou strukturu a bohatší flektivní paradigma.

Českou terminologii filozofickou a estetickou vybudovali F. Palacký a J. Jungmann (*dějiny, důvtip, návod, názor, odstín, pojem, povaha, představa, rozbor*), Jungmann zároveň sestavil terminologický systém jazykovědy a literární vědy (*předložka, skloňování, souhláska, vypravování*), termíny logické „zčeštil“ A. Marek (*domněnka, omyl, sudidlo „kritérium“, výměr, výrok*), termíny z oblasti psychologie K. F. Hýna a V. Zahradník (*chtění, upamatování, vidina „idea“*), fyzikální a technologickou terminologii opatřili J. V. Sedláček a F. J. Smetana (*bleskovec „raketa“, objem, pružnost, rozptylka, točnice „šroub“, tření, úkaz, vrták*), matematickou a „měřickou“ opět J. V. Sedláček a A. Fährich (*lichoběžník, obdélník, rovník, schodnice „elipsa“, veličina*), terminologické systémy chemie, geologie, botaniky a zoologie vytvořil především J. S. Presl a dále K. B. Presl a K. S. Amerling (*blizna, hraboš, ježura, kapustňák, kyslík, lumík, morče, nosál, řečiště, sloučenina, vačice*), lékařskou terminologii K. F. Hýna, A. Jungmann a V. Staněk (*křivice, lopatka, mozeček, přívodice „céva vedoucí krev k srdci“, tepna, zhmožděnina*), právníkou terminologii J. Pelikán a K. J. Erben a astronomickou F. J. Smetana s N. Vaňkem.¹² Podobně jako názvosloví vědních oborů poutalo pozornost obrozenců také názvosloví místní, tj. toponymie, která byla porůznu také „zčešťována“ (Honl, 1960). Vyvrcholením této druhé, „lexikologicky“ zaměřené fáze českého jazykového obrození bylo vydání Jungmannova pětidílného *Česko-německého slovníku*, který v téměř 120 000 heslech shrnoval slovní zásobu češtiny soudobé (včetně neologismů a přejímek z jiných jazyků) i slovní zásobu dob předchozích – asi pětinu hesel tvoří výrazy převzaté ze staré češtiny, desetinu hesel pak přejímky z češtiny humanistické, zejm. ze slovníků Veleslavínových (Kamiš, 1974).

Průvodním jevem při znovuuvedení češtiny do vyšších sfér komunikace a při vybrušování její výrazové stránky byla úprava pravopisu – pravopis jako nejnápadnější, protože povrchový rys spisovného jazyka ostatně poutal pozornost českého národa (někdy až příliš) v průběhu celých novějších dějin češtiny. Nejinak tomu bylo v době obrození, kdy se názory na jednotlivé pravopisné jevy staly výrazem politického smýšlení konkrétního uživatele jazyka. Původní tzv. bratrský pravopis pozměnil opět J. Dobrovský, který podnítl psaní pouze jednoho *l* i tam, kde se

¹² O principech a výsledcích terminologického úsilí českých obrozenců pojednává Hauser (1979).

dříve (nesoustavně) zapisovalo *ł*, a stanovil též rozlišování *i* a *y* po souhláskách *s* a *z* – v koncovce se distribuce *i* a *y* řídila analogií mezi flektivními typy (*psi štěkali* – *slyším psy* analogicky podle tvarů jako nom. pl. *páni* – akuz. pl. *pány*). Mimo koncovky se *i* a *y* po *s* a *z* zapisovalo s přihlédnutím k etymologii slova, zatímco souhlásku *c*, fakticky „obojetnou“, definoval Dobrovský jako pravopisně měkkou (zavedl *cítiti* namísto původního *cýtiti*). Když byla ve 20. letech 19. stol. v tisku zavedena latinka místo původní fraktury, ztratil se další znak starého bratrského pravopisu, totiž spřežka *ff* a písmeno *j* označující dlouhé *í*. Tím pádem mohlo písmeno *j* označovat skutečnou hlásku *j* a písmeno *g*, které tuto hlásku vyjadřovalo v bratrském pravopise, se mohlo uplatnit pro označení hlásky *g*, pro jejíž vyjádření se dříve užívalo doplňujícího znaménka diakritického (*ĝ*) – místo *duffe* se tedy nově psalo *duše*, místo *magj* se psalo *mají* a místo *gramatika* jednodušeji *gramatika*. Proces modernizace českého pravopisu se dovršil ve 40. letech, kdy bylo odstraněno původní psaní *w* v platnosti *v* (*woda* – *voda*), *v* za *u*- na začátku slova (*vsta* – *ústa*) a psaní *au* za diftong *ou* (instr. *dlauhau* – *dlouhou*). Korespondence mezi pravopisem a výslovností však v obrození nemusela být taková jako dnes – existují doklady o tom, že se *au* (resp. *ou*) na východní Moravě četlo jako *ú*, naopak v Čechách se *y* četlo snad i jako *ej* (Cuřín 1977, s. 18).

4. Zajímavou kapitolou, která dokumentuje, jak pevně byla podoba nově restituované spisovné češtiny zdůvodněna po teoretické stránce, je polemika J. Jungmanna a F. Palackého s F. D. Trnkou, který se snažil spisovnou češtinu přiblížit moravským a slovenským dialektům (podobně jako básník J. Kollár) a také češtině staré.¹³ V pravopisu (resp. výslovnosti) navrhuje Trnka nahradit veškerá *ů* původním staročeským *ó* (např. *kóň*) a plošně zavést měkkou poslední hlásku ve slovech typu *deň* či *radost*, ale také *zem'* nebo *krev'* (zde Trnka usiluje o oživení dávno zaniklých měkkých retnic) – některé jeho návrhy pravopisné však předjímají změny, jež byly o deset let později skutečně přijaty (např. *ou* místo *au*). Ve flexi, která je tradičně (vedle pravopisu) rovněž frekventovaným objektem úvah a polemik, zavádí Trnka v zájmu odstranění „nežádoucí“ homonymie tvary s původní nepřehlasovanou koncovkou – např. *hledám chlapca* místo *hledám chlapce*, ze stejných pohnutek požaduje instrumentály typu *se svícni* (podobně jako už před ním Dobrovský), dále např. vok. *mužu* má být místo dosavadního vok. *muži*, v zájmu „určitosti“ jsou také požadovány původní tvary zájmen, např. *ju* nebo *naša*. Už bez opory v argumentu, že je nutno odstranit homonymii, jsou návrhy typu lokálu plurálu *v domách*, *o vojákách*. Ve flexi verbální má být podle Trnky pozměněn především tvar 3. os. pl. – ke slovesu *myslíti* (resp. *myslet'*) Trnka doporučuje tvar *myslió*, k *činiti* (*činit'*) pak *činió* a tvar imperativu má být nepřehlasovaný, tj. *dělaj*.

¹³ Zejm. in Trnka (1831). Polemické odezvy: Palacký (1831), Jungmann (1832).

Zejm. Palackého reakce na Trnkovu „češtinu“ je pozoruhodně moderní – Palacký se obrací až k samotné podstatě jazyka, nastiňuje zákonitosti jeho vývoje, vytýká rozdíl mezi vývojovou pružností slovní zásoby a malou pružností flexe, připomíná fakt, že při volbě jazykové variety, která má být povýšena na jazyk spisovný, rozhodují kulturní faktory, především literární tradice, a zdůrazňuje, že ani při největší potřebě nelze do jazyka uměle zasahovat a určovat jeho podobu.

5. Nastíněná specifika českého jazykového obrození – tj. restituce fonologických a morfologických vlastností klasické češtiny 16. stol., systematické odstraňování neslovanských přejímek v lexiku a naopak hojné přejímání z jazyků slovanských a také plánovitě posílení významu derivace při tvoření slov na úkor kompozice, resp. syntaktického tvoření – to vše má svůj dopad i na dnešní situaci češtiny jako národního jazyka. Vedle často zmiňované „nepřirozenosti“ našeho spisovného jazyka, která je ve skutečnosti výhodou, byl charakterem českého jazykového obrození poněkud zpomalen i vnitřní vývoj češtiny – mj. díky zpětnému vlivu spisovného jazyka na jazyk běžně mluvený si čeština uchovala podstatně větší míru flektivnosti než např. polština nebo ruština.

Literatura

- AUTY, Roger (1978). Úloha jazykových modelů ve vytváření a stabilizování normy některých slovanských spisovných jazyků. *Slavia*, roč. 47, s. 352–355.
- BALBÍN, Bohuslav (1997). *Rozprava krátká, ale pravdivá*. Ed. KOPECKÝ, Milan. Brno: Blok.
- BĚLIČ, Jaromír (1978). František Martin Pelcl a český jazyk. In: *Slavica Pragensia*, sv. 21. Praha: Univerzita Karlova, s. 115–121.
- CUŘÍN, František (1977). *Vývojové tendence současné spisovné češtiny*. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- DOBROVSKÝ, Josef (1940). *Podrobná mluvnice jazyka českého (v redakcích z r. 1809 a 1819)*. Spisy a projevy Josefa Dobrovského, sv. 9. Praha: Melantrich.
- GEBAUER, Jan (1905). *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. 4., poopravené vydání. Praha: Česká grafická akciová společnost „Unie“.
- GLADKOVA, Hana (2003). Symbolické funkce jazyka a národní obrození u Slovanů. In: *Přednášky z 46. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: Karolinum, s. 41–48.
- GLADKOVA, Hana (2004). Ještě jednou ke koncepci spisovného jazyka u Josefa Dobrovského. In: VAVŘÍNEK, Vladimír – GLADKOVA, Hana – SKWARSKA, Karolina, eds. *Josef Dobrovský – Fundator studiorum slavicorum*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, s. 373–392.
- HANKA, Václav (1822). *Mluvnice čili soustava českého jazyka*. Praha: Bohumil Haže.
- HANKE, Jan Alois (1973). *Doporučení české řeči a literatury*. Ed. DOLANSKÝ, Julius. Holešov: Městské muzeum.
- HAUBELT, Josef (1986). *České osvícenství*. Praha: Svoboda.

- HAUSER, Přemysl (1979). *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- HAVRÁNEK, Bohuslav (1936). Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*, řada II (*Spisovný jazyk český a slovenský*). Praha: Sfinx, s. 1–144.
- HONL, Ivan (1960). K zájmu o místní názvy v době předbřeznové. *Zpravodaj Místopisné komise*, roč. 1, s. 121–123 a 191–192.
- HROCH, Miroslav (1995). Jazykový program národních hnutí v Evropě: jeho skladba a sociální předpoklady. *Český časopis historický*, roč. 93, s. 398–417.
- HROCH, Miroslav (1999). *Na prahu národní existence: touha a skutečnost*. Praha: Mladá fronta.
- JELÍNEK, Milan (1962). Vliv vývoje společnosti na vývoj spisovné češtiny v období národního obrození. In: *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 305–318.
- JELÍNEK, Milan (1995). Místo Františka Martina Pelcla v českém mluvnictví. In: *František Martin Pelcl: sborník příspěvků z odborného semináře*. 2. sv. Rychnov nad Kněžnou: Městský úřad, s. 3–9.
- JUNGSMANN, Josef (1832). O různění českého písemního jazyka. *Časopis Českého museum*, roč. 6, s. 165.
- KAMIŠ, Adolf (1974). Slovní zásoba v Jungmannově slovníku. In: *Acta Universitatis Carolinae. Philologica*, sv. 3–4. Praha: Univerzita Karlova, s. 67–76.
- KOBLÍŽEK, Vladimír (1994). František Martin Pelcl jako jazykovědec. In: TYDLIDÁT, Jan, ed. *František Martin Pelcl: sborník příspěvků z odborného semináře*. 1. sv. Rychnov nad Kněžnou: Městský úřad, s. 26–31.
- KOPEČNÝ, František (1992). Dnešní stav spisovné češtiny. *Jazykovědné aktuality*, roč. 29, s. 33–46.
- KREJČÍ, Karel (1973). K otázce integrace a dezintegrace jazykové v obrozeneckých hnutích slovanských. In: ONDRUŠ, Šimon, ed. *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*, 1. sv. (*Lingvistika*). Praha: Academia, s. 83–89.
- KRUEGER, Rita (2009). *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*. Oxford: Oxford University Press.
- KUSÁKOVÁ, Lenka (1985). Nejedlého kritika Thámovy české gramatiky z r. 1798. *Naše řeč*, roč. 68, s. 135–140.
- LILIČ, Galina Aleksejevna (1982). *Roľ' russkogo jazyka v razvittii slovarnogo sostava češského literaturnogo jazyka: konec 18 – načala 19 veka*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta.
- MACURA, Vladimír (1995). *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. 2., rozšířené vyd. Jinočany: H & H.
- ORŁOŚ, Teresa Zofia (1987). *Polonizmy w czeskim języku literackim*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- ORŁOŚ, Teresa Zofia (2000). *Czeskie odrodzenie narodowe i językowe*. Kraków: Wydawnictwo PAN.
- PALACKÝ, František (1831). Porěkadla Slovákův moravsko-uherských (posudek). *Časopis Českého museum*, roč. 5, s. 234–235.
- PELCL, František Martin (1988). Akademische Antrittsrede über den Nutzen und Wichtigkeit der böhmischen Sprache. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. H 23–24. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, s. 71–94.

- PELZEL, Franz Martin (1795). *Grundsätze der böhmischen Grammatik*. Prag: Franz Gerabek.
- PETRÁŇ, Josef et al. (1990). *Počátky českého národního obrození: Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*. Praha: Academia.
- PRAŽÁK, Rudolf (1978). K typologické charakteristice národního obrození ve střední a jihovýchodní Evropě. (K problematice vztahu osvícenství a počátku národního obrození u národů střední a jihovýchodní Evropy.). In: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů – Literatura, folklór, historie*. Praha: Academia, s. 229–234.
- PRŮCHA, Jan (1963). K hodnocení Tomsovy kodifikace spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost*, roč. 24, s. 57–61.
- SAK, Robert (2007). *Josef Jungmann: život obrozence*. Praha: Vyšehrad.
- SEDLÁČEK, Miloslav (1993). 150 let Jungmannova Napominatele. *Naše řeč*, roč. 76, s. 251–258.
- SESAR, Dubravka (1996). *Putovima slavenskih književnih jezika: pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- STARÝ, Zdeněk (1995). *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum.
- STICH, Alexandr (1991). O počátcích moderní spisovné češtiny. *Naše řeč*, roč. 74, s. 57–62.
- STICH, Alexandr (1992). Antonín Vokoun. Pokus o rekonstrukci zapomenuté pozdně barokní osobnosti. In: *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby*. Praha: Památník národního písemnictví, s. 192–198.
- STICH, Alexandr (1995). Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost (Naše postoje k češtině 17. a 18. století). In: JANČÁKOVÁ, Jana – KOMÁREK, Miroslav – ULÍČNÝ, Oldřich, eds. *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 49–56.
- THAM, Karl Ignaz (1785). *Kurzgefasste böhmische Sprachlehre*. Prag und Wien: in der von Schönfeldischen Handlung.
- THÁM, Karel Ignác (1918). *Obrana jazyka českého proti zlobivým jeho utrhačům, též mnohým vlastencům v cvičení se v něm liknavým a nedbalým*. Praha: Brož a Beneš.
- TOMSA, František Jan (1782). *Böhmische Sprachlehre*. Prag: im Verlag der k. k. Normal-schule.
- TRNKA, František Dobromysl (1831). *O českém gazyku spisowném*. W Brně: F. Trnka.
- TRNKA, František Dobromysl (1832). *Regeln der slawischen Sprache*. Olmütz: A. Skarnitzl.
- VÍŠKOVÁ, Jarmila – SIROTEK, Jiří (1953). Zpracování českého tvarosloví u Dobrovského. In: HAVRÁNEK, Bohuslav – DOLANSKÝ, Julius, eds. *Josef Dobrovský 1753–1953*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 183–196.
- WYTRZENS, Günther (1973). Die Bedeutung der Etymologie für die slawische Wiedergeburt. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, roč. 18, s. 99–110.

Specific features of the Czech language revival

The paper describes the main intentions of Czech linguists that resuscitate the standard Czech language at the begining of the 19th century. The author shows how the derived words (at the expense of compound words) were preferred, just

as borrowings from Polish and Russian – the symbolic functions of standard language were important factor here. It has the impact on the problems as well as strengths of the contemporary standard Czech language. It put a brake on the development of the Czech language in any case.

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
ondrej.blaha@upol.cz

Skici

Neznámý Petr Gzell: Několik poznámek k jednomu z autorů první gramatiky českého jazyka

Lukáš F. Peluněk

V dějinách českých zemí, zejména v oblasti dějin české literatury a jazykovědy lze i dnes, na počátku 21. století, nalézt několik zásadních momentů, kterým doposud nebyla věnována výraznější pozornost. Pomineme-li několikrát zpracování českých literárních dějin a četná pojednání o řadě významných českých a moravských literátů či jazykovědců, lze konstatovat, že kvantitativní hodnota biografického zpracování osobností není v dané oblasti vysoká. Zájemci o téma se sice nabízí *Lexikon české literatury*,¹ v něm však u mnohých osobností nalezneme pouze stručné biografické heslo, případně bibliografii díla. Nutno podotknout, že v řadě případů se může jednat právě o nejzpracovanější biogram té či oné osobnosti, v jiné literatuře nedohledatelný. Výjimkou není ani nedávno vydaný *Slovník českých jazykovědců v oboru bohemistiky a slavistiky*,² kde lze nalézt spíše orientační životopisná hesla. Rád bych ve svém příspěvku stručně nastínil jedno z méně známých literárněhistorických témat, které ovlivnily dějiny a kulturu českých zemí výraznou měrou. Upozorňuji však, že se jedná čistě o náhled z hlediska oborově historického, budtež proto omluveny jisté nedostatky jazykovědné.

Každý český literární historik, bohemista či historik českých dějin je jistě důkladně či alespoň dobře obeznámen s nejstarší mluvnicí českého jazyka, která spatřila světlo světa roku 1533 v Náměšti nad Oslavou. Náměšť, tehdy nevelké město na západní Moravě, se tímto historickým mezníkem zapsala zlatým písmem do české jazykovědné literatury. Takzvaná náměšťská gramatika byla dílem trojice

¹ *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce* (čtyři díly). Praha 1985–2008.

² Večerka, Radoslav: *Slovník českých jazykovědců v oboru bohemistiky a slavistiky*. Brno 2013.

autorů – Petra Gzella,³ Beneše Optáta⁴ a Václava Philomatese.⁵ Tři jména, která učinila významný krok ke kodifikaci spisovného českého jazyka, tři známá jména, která jistě i každému studentovi bohemistiky zůstávají po dlouhou dobu v paměti. Pravdou však bohužel zůstává, že ani o jednom z autorů náměštské gramatiky výraznějšího povědomí nemáme. Známe pouze přibližné životopisy či vydané dílo, kontexty však stále chybějí.

Na následujících řádcích si připomeňme prvního z trojice náměštských autorů – Petra Gzella. Podle dostupné literatury totiž v letošním roce uplynulo 450 let od Gzellova úmrtí a toto jubileum, zdá se, jako by zapadlo v součtu mnoha jiných. Jak již bylo naznačeno výše, Petr Gzell je osobností známou i neznámou. Přestože víme o Gzellově významném tvůrčím počínu v podobě náměštské gramatiky, o jeho životě se z odborné literatury dozvídáme naprosté minimum informací. Pokusme se alespoň ve stručnosti představit, jaké poznatky o Gzellovi v současné době máme.

Ve většině případů se česká odborná literatura shoduje na tom,⁶ že Petr Gzell pocházel z Prahy. Mezi lety 1530 až 1535 žil v Náměšti nad Oslavou, kde byl vychovatelem dětí Václava z Lomnice. Společně s Benešem Optátem zde v této době překládal *Nový zákon* podle latinského překladu Erasma Rotterdamského.⁷ Při této činnosti se oba překladatelé pokusili o sjednocení českého pravopisu, neboť zjistili, že do té doby jasná pravidla českého jazyka nebyla k dispozici. Roku 1533 proto vzniklo zásadní dílo, které bylo tvořeno dvěma částmi – Ortografií a Etymologií. K sepsání tohoto díla se ke Gzellovi a Optátovi přidal Václav Philomates, který sepsal druhou část spisku. Životní osudy Petra Gzella nejsou po vydání náměštské gramatiky zcela jasné. Víme však, že se roku 1546 usadil v Praze a bydlel ve vlastním domě v Jindřišské čtvrti.⁸ Gzell byl snad také jedním z překladatelů Bible kralické. Bohužel však není zcela jasné, zda byl Gzell bratrským knězem, jak tvrdí Radoslav Večerka.⁹ Gzell zemřel pravděpodobně roku 1564, případně

³ Petr Gzell, případně Gzel či Gsel (zemřel asi 1564), rodák z Prahy, povoláním vychovatel.

⁴ Beneš Optát (zemřel 1559) pocházel z Telče, kolem roku 1520 se stal utrakvistickým knězem, významný propagátor českého novoutrakvismu.

⁵ Václav Philomates (asi 1490), rodák z Jindřichova Hradce, hudební teoretik, autor hudebně teoretického spisu *Musicorum libri quattuor compendioso carmine elucubrati* z r. 1512.

⁶ Viz výběrová bibliografie obsažená v seznamu literatury.

⁷ Erasmus Rotterdamský (1469–1536), významný evropský učenec, autor spisu *Chvála bláznovství*. Erasmův překlad Nového zákona byl ve své době považován za vědecký a velmi zdařilý. Srov. Daňhelka, Jiří et al. (1959, s. 368).

⁸ Forst et al. (1985, s. 836).

⁹ Večerka (2013, s. 69).

po tomto datu. Životní příběh tohoto muže je tedy nepříliš objasněn, a proto stále čeká na rozluštění.

Náměšťská gramatika Gzella, Optáta a Philomatese byla teprve základem pro humanistické jazykozpytné bádání. Později se ovšem stala vzorem i dalším autorům – náměšťskou mluvnici si vzal za základ své *Gramatiky české* z roku 1571 Jan Blahoslav.¹⁰ Spíše než o nové zpracování gramatiky se však jedná o soustavný komentář k dílu náměšťskému, které Blahoslav doplnil.¹¹ Z roku 1577 pak pochází další zpracování české gramatiky z pera Matouše Benešovského.¹² Dle Jaroslava Vlčka však Matouš Benešovský svou mluvnici nepřekonal své předchůdce a dokonce ani neznal jen o několik let starší mluvnici Blahoslavovu.¹³ To znamená, že již bezmála půlstoletí po sepsání náměšťské gramatiky o tomto počinu, respektive o jeho autorech mnoho českých učenců vědělo jen málo. Dle mého názoru je nejvyšší čas zjistit o životech Petra Gzella, Beneše Optáta a Václava Philomatese více.¹⁴

Petr Gzell je významnou postavou našich dějin, která jistě stojí za více než povšimnutí. Domnívám se, že čeští literární historici zpracování života a díla tohoto muže odborné veřejnosti již dlouhou dobu dluží a tento dluh by mohl být jednou, snad v blízké době, splacen. Pokud tento kratičký a méně obsažný článek přispěje k rozvíření vln a skutečným výsledkům na poli literárněhistorického bádání, jeho záměr bude naplněn.

Literatura

- DAŇHELKA, Jiří et al. (1959). *Dějiny české literatury*, 1. sv. (*Starší česká literatura*). Praha: Nakladatelství ČSAV.
- FLAJŠHANS, Václav (1901). *Písemnictví české slovem i obrazem od nejdávnějších dob až po naše časy*. V Praze: Grosman a Svoboda.
- FORST, Vladimír et al. (1985). *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*. 1. díl (A–G). Praha: Academia.
- HOLÝ, Martin (2011). *Ve službách šlechty: vychovatelé nobility z českých zemí (1500–1620)*. Praha: Historický ústav.

¹⁰ Jan Blahoslav (1523–1571), biskup a archivář Jednoty bratrské v Přerově.

¹¹ Srov. Flajšhans (1901, s. 301); Vlček (1960, s. 320); Daňhelka (1959, s. 375); Hrabák – Jeřábek – Tichá (1984, s. 111).

¹² Matouš Benešovský zvaný Benesovinus či Philonomus (asi 1550–1595), rodák z Benešova, filolog, básník a překladatel.

¹³ Vlček (1960, s. 446–447).

¹⁴ Jisté údaje by snad bylo možno dohledat v archivních úředních písemnostech, ať už v urbářích nebo městských či gruntovních knihách.

- HOLÝ, Martin (2012). Úloha pražských měst v procesu výchovy a vzdělávání nobility na prahu novověku. In: FEJTOVÁ, Olga – LEDVINKA, Václav – PEŠEK, Jiří, eds. *Documenta Pragensia*, sv. 3. *Děti ve velkoměstech od středověku až na práh industriální doby*. Praha: Archiv hlavního města Prahy, s. 303–316.
- HRABÁK, Josef – JEŘÁBEK, Dušan – TICHÁ, Zdeňka (1984). *Průvodce po dějinách české literatury*. 3. vyd. Praha: Panorama.
- KLIK, Josef (1922). *Národnostní poměry v Čechách od válek husitských do bitvy bělohorské*. Zvláštní otisk z Českého časopisu historického, roč. 27–28. V Praze: Historický klub.
- Masarykův slovník naučný*, 2. díl (D–G). Praha: Československý kompas, 1926, s. 1098.
- MICHÁLEK, Emanuel (1984). Z dějin našeho pravopisného názvosloví. *Naše řeč*, roč. 67, s. 218–219.
- NOVÁK, Arne – NOVÁK, Jan V. (1936–1939). *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*. V Olomouci: R. Promberger.
- Ottův slovník naučný*, 10. díl (*Gens–Hedwigia*). Praha: J. Otto, 1896, s. 673.
- Slovník naučný* (tzv. Riegrův), 3. díl (*F–Chyžice*). V Praze: I. L. Kober, 1863, s. 550.
- TRPKA, Vladimír (2007). Vědomí jazyka a spisovná čeština. In: *Europeica – Slavica – Baltica. Jiřímu Marvanovi k 70. narozeninám*. Praha: Národní knihovna České republiky, s. 85–107.
- VEČERKA, Radoslav (2013). *Slovník českých jazykovědců v oboru bohemistiky a slavistiky*. Brno: Masarykova univerzita.
- VLČEK, Jaroslav (1960). *Dějiny české literatury*, 1. sv. Praha: SNKLHU.
- WINTER, Zikmund (1901). *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století. Kulturně-historický obraz*. V Praze: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

Unknown Petr Gzell:

Some notes on the one of the authors of the first Czech grammar

Petr Gzell is the personality which is known and unknown simultaneously. In the scholarly world he is well-known as one of the authors who wrote the first Czech grammar which was published in 1533 in Náměšť nad Oslavou, Western Moravia. Unfortunately, the life story of Petr Gzell is not exact nowadays. This short article deals with the current knowledge about Gzell's life and also challenges the other scholars to make more detailed work about life and work of Petr Gzell, who is definitely very important personality of the Czech and Moravian history.

Lukáš F. Peluněk
Žerotínovo náměstí 11
779 00 Olomouc
Lukas.F.Pelunek@email.cz

Recenze a zprávy

Kniha, která neustále myslí na sebe

Martin Lukáš

Vydavatelství a nakladatelství TOGGA představilo českému čtenáři již na patnáct knižních titulů z oblasti literární vědy; posledním z nich je letos vydaná práce Tomáše Jacka *Autor a čtenář jako představy*, nesoucí tematický podtitul „Koncepty autora a čtenáře v moderním a postmoderním myšlení“.¹ Jak si lze přecíst na záložce, kniha přináší nástin vývoje konceptů autora a čtenáře v literární teorii bez nároku na úplnost či jednoznačnou systematizaci, zato však s jistými přesahy do oblasti filosofického myšlení druhé poloviny 20. století. Doplníme-li informaci ze záložky o znalost samotného textu, klade si kniha za cíl upozornit na některé z vlivných konceptů dvou ústředních kategorií literárněvědného bádání minulého století, osvětlit jejich předpoklady, poukázat na souvislosti i rozdíly mezi nimi a v neposlední řadě také kriticky zhodnotit jejich důsledky pro podobu současné literární teorie.

Naplnit takový cíl je bezesporu obtížným úkolem, tím spíše pro jediného autora na poli jediné knihy. Jacko se ho zhostil se ctí, nechybělo mu odhodlání, erudice, jazyková vybavenost ani schopnost nahlížet problematiku v širších souvislostech, a přesto lze výsledek jeho odvážného úsilí označit za rozporuplný. Vezměme to však po pořádku.

Struktura práce, jež původně vznikla jako disertace na katedře anglistiky a amerikanistiky FF UP, sleduje navenek velmi přehledně a účelně logiku autora promyšleného výkladu. Jacko vychází z klasické a, jak sám píše, „intuitivní“ představy literární komunikace, v níž autor zastává roli garanta významu literárního díla na straně jedné a čtenář roli příjemce tohoto významu na straně druhé. Příkladnou reprezentaci této přehledné, objektivistické představy nachází Jacko v díle M. H. Abramse *Zrcadlo a lampa*, který literárněvědné bádání dělí na čtyři odlišné přístupy akcentující vždy jednu ze čtyř kategorií literárněteoretického myšlení: autora, čtenáře, zobrazený svět a literární dílo. Toto podezřeले pravidelné rozčlenění předmětu literární vědy Jacko následně problematizuje, až dochází nejen k vyvrácení tradičních rolí autora a čtenáře v literární komunikaci, ale i ke zpochybnění autora a čtenáře jako „pouhých“ funkcí textu. Dovedeno do důsledku, nejen autor, ale i čtenář „je mrtvý“, ba co víc, „mrtvý“ je i význam literárního díla.

¹ JACKO, Tomáš (2014). *Autor a čtenář jako představy. Koncepty autora a čtenáře v moderním a postmoderním myšlení*. Praha, TOGGA.

Nežli se Jacko uchýlí k tomuto paušálnímu, efektnímu tvrzení, pojedná postupně o vybraných koncepcích autora, resp. čtenáře, jejichž původci (abychom se také pro jednou vyhnuli slovu „autor“) jsou R. Barthes, M. Foucault, N. Holland, W. Iser, S. Fish ad. Nutno dodat, že i když s Jackovými závěry ne vždy souhlasíme, představení konkrétních konceptů a jejich souvislostí je provedeno důkladně a přesvědčivě.

Je pochopitelné, že tvrzení o „smrti“ autora, čtenáře a významu literárního díla jsou pouhými metaforami, jimiž modelujeme stav myšlení o literatuře 20. století, a Jacko si je toho velmi dobře vědom. Přesto mu lze vytknout, že není vždy natolik důsledný, aby pokud možno ve své práci odlišil, co je v jazyce věcí konvence, a tedy otázkou mezi jazykového vyjádření, a co je důsledkem neobratné formulace či mylného tvrzení.

Narážíme tímto zejména na opakující se autorův předpoklad a zároveň zvláštní argumentační leitmotiv, jenž spočívá v tom, že *existence* určité představy je prokázána už jen pouhým *popřením* této představy v jazyce. Abychom uvedli příklad, v úvodní kapitole Jacko po úvaze dochází k tomu, že bez představy autora a čtenáře se v literární teorii neobejdeme, jelikož už samotné tvrzení, že „o autorovi a čtenáři neuvažujeme“, je „právě úvahou“ o nich (s. 16). Řečeno v obecné rovině jeho vlastními slovy: „Prohlašujeme-li, že si něco nelze představit, je toto prohlášení formulací právě takové představy.“ (s. 182) Vážně si něco takového autor myslí?

Na jiném místě a v jiné souvislosti Jacko uvádí, že z podoby fikční Utopie v Moreově stejnojmenné knize lze usuzovat *také* na skutečnou podobu anglické společnosti autorovy současnosti. A podobně, že Swiftův pamflet „Skromný návrh“ odráží *také* ekonomickou situaci v Irsku na počátku 18. století. Má-li se těmito příklady ilustrovat schopnost literárního díla vypovídat o skutečnosti aktuálního světa, pak nebyla jejich volba příliš šťastná. O zmíněné schopnosti totiž nerozhoduje literární dílo, ale čtenář, resp. v daném případě Tomáš Jacko. Jeho (alegorické) čtení těchto děl je samozřejmě podmíněno pozdější interpretační praxí, ale i jeho zcela legitimním rozhodnutím číst obě díla v historickém kontextu doby. (Tolik mimochodem na okraj dalšího autorova tvrzení o „smrti“ čtoucího subjektu.)

Výše uvedená Jackova tvrzení, s nimiž si dovoluujeme nesouhlasit, mají něco společného. Autor jimi bezděčně odhaluje meze jazykového vyjádření. Přehlíží pro danou chvíli, že myšlení člověka, má-li vůbec být tlumočeno, realizuje se nevyhnutelně v rámci určitých schémat, analogií, souvztažností apod. S nadsázkou lze říci, že s trochou šikovnosti a důmyslu je možné v jazyce dokázat, že všechno souvisí se vším (srov. dekonstruktivisty). Je tedy zbytečné jakkoli vyčítat literární teorii, že je ve svých závěrech nedůsledná, když nedokáže meze jazyka (coby prostředku vyjádření svých závěrů) překonat.

Za obdobnou aporii lze považovat skutečnost, že ačkoli Jacko kritizuje esentialistické pojetí konceptů autora a čtenáře, sám se takovému nároku na jedno-

značnou odpověď v literární teorii jen obtížně brání. Popírá-li pravdivost jednoho tvrzení, popírá ji ve jménu pravdivosti svého alternativního tvrzení. A nelze mu to mít za zlé. Kdo chce něco s platností tvrdit, měl by to prokázat a přesvědčit o tom ostatní. Jak jinak nežli jazykem?

Vylučuje-li tedy Jacko postupně z literární teorie představy autora a čtenáře, činí tak ve jménu jejich teoretické neudržitelnosti, ve jménu jejich neprůkaznosti. Tím ovšem vylívá pověstnou vaničku i s dítětem. Pomíjí, že tyto koncepty jsou v mnoha ohledech užitečné, že když se s nimi pracuje jako s konstrukty, není třeba je hned „usmrcovat“. Stačí proměnit úhel pohledu na ně a stanovit vhodné podmínky jejich užití. Koneckonců sám takové řešení navrhuje, když v závěru své práce koriguje Abramsův objektivistický model literární teorie. Prokazuje jeho užitečnost za podmínky, že jej budeme pojímat *právě* konstruktivisticky. To sice v současném literárněteoretickém myšlení nepředstavuje žádné novum, ale s ohledem na přesvědčivost teorií si lze stěžovat na lepší návrh.

Uvedli jsme některé nesrovnalosti, o nichž by bylo možné nadále polemizovat, abychom se dostali k paradoxu Jackova textu. Jeho způsob psaní se zdá být formulačně a terminologicky vybroušený, působí dojmem, že autor nehodlá ponechat nic náhodě, vše předem rozváží, nadefinuje a popíše, jak bude dále postupovat. Takto sebe-uvědomělý způsob psaní ovšem značně znepříjemňuje četbu. Prostřednictvím mnoha meta-komentářů jsme obezřetně vedeni zákrutami autorova uvažování, bohužel však jde o zákruty mnohdy zbytečně dlouhé, jež působí samoúčelně, podceňují čtenářovu krátkodobou paměť a vyčerpávají jeho trpělivost. K tomu se pojí patrně nezamýšlený nesoulad mezi tím, s jakou pečlivostí autor váží slova, a volbou některých přece jen těžkopádných metaforických vyjádření (například to o niti: „Nyní, když jsme tuto nitku utkali a rozvinuli, budeme věnovat bližší pozornost způsobům, jimiž omotává koncepty autora, čtenáře...“; s. 53).

Lze obecně říci, že Jackova úzkostlivá snaha pohlídat si svou argumentaci na straně jedné a předcházet čtenářovy reakce a pojistit se proti nim na straně druhé přitahuje až příliš mnoho pozornosti k tomu, jak je kniha napsána. Ostatně naše recenze je toho dokladem.

Nepatříčně působí rovněž incipity jednotlivých kapitol nebo podkapitol. Jacko obvykle začíná novou část svého výkladu výčtem možností, které nepovažuje pro své uvažování za přínosné ani přijatelné; podobně se tu a tam neubrání zmínce o souvislostech, které z našeho pohledu stojí už za obzorem jeho práce. Nebylo by v takových případech konstruktivnější vystříhat se negativního vymezování tématu, resp. některých asociativních odboček, a přejít rovnou k věci?

Příznačné v dané souvislosti je, že způsob i směr Jackova uvažování nad zvoleným tématem jsou již od počátku, tj. na zmíněné záložce knihy, vymezovány také v kontextu filosofie. Tendence neustále definovat a korigovat své téma, která je filosofii vlastní, provází autorův text od prvních stránek jeho teoretizujícího úvodu až k poněkud osobnímu, nezvykle „angažovanému“ epilogu. Máme takové

„rámcování“ filosofii chápat jako signál, že se nám do rukou dostává nesnadný text, jenž pojednává o nových souvislostech jinak tradičního literárněteoretického tématu? Nebo jde jen o první z mnoha opatření, jimiž autor předjímá možné námitky čtenářů proti přílišné (sebe)reflexivnosti svého textu? Není lehké na tuto otázku odpovědět.

Avizovaný kontext filosofie se v Jackově práci projevuje také ve skladbě jednotlivých kapitol. K části věnující se konceptům čtenáře autor poněkud mechanicky připojil podkapitolu, jež problematizuje subjekt z pozic výlučně mimoliterárněteoretických. Sama o sobě představuje tato podkapitola zajímavý pohled na problém identity subjektu ve filosofickém myšlení druhé poloviny 20. století, ale její relevance pro literární teorii v kontextu Jackovy práce nám není příliš jasná. Zatímco představené koncepty čtenáře jsou odpověďmi na otázku po významu literárního díla, koncept vyvrácení identity subjektu je, zdá se, odpovědí na docela jinou otázku.

Svou bezesporu inspirující, byť, jak jsme se snažili ukázat, rozporuplnou knihu Jacko uvedl slovy Walta Whitmana, jimiž chtěl možná zmírnit závažnost některých svých tvrzení. Nechme tato slova na závěr naší recenze zaznít, abychom se i my, ve svém chimérickém snažení na poli reflexe literární teorie, pojistili proti případným námitkám: „Že si protřečím? Dobrá, tak si tedy protřečím.“

Mgr. Martin Lukáš
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
martin.lukas@upol.cz

Zdařilý obraz literární kritiky druhé dekády dvacátého století

Erik Gilk

Opavský bohemista Martin Tichý se již poměrně dlouhou dobu specializuje na předválečnou modernu. K tématu publikoval řadu studií, článků a konferenčních příspěvků, značnou pozornost věnoval tomuto fenoménu rovněž ve své knižně publikované disertaci *Kritické dílo čapkovské generace* (2009). Zásadou soustavného a velmi obezřetného studia se autorovi daří čím dál přesvědčivěji postihnout dobové umělecké pohyby a tendence, proniknout do složitých transformací dobové řeči, v níž se mnohdy velmi subtilně proměňoval význam dominantních pojmů (to platí především o termínech „styl“ a „syntéza“, jež byly téměř zaklínadly tehdejší literárně kritické diskuze). Domnívám se, že badatel má nakročeno k výraznější publikaci, jež by zúročila jeho soustředěnou a pokornou práci mnoha let.

Předstupněm k takové syntetické práci je kolektivní monografie sedmice badatelů, již Tichý redigoval a jež zjevně přispěla k dalšímu prohloubení jeho znalostí. Její název *Desátá léta v podobách kritiky* se zdá poněkud zavádějící, neboť slibuje více, než autoři nabízejí.¹ V rozsáhlém úvodu je ovšem vše napraveno a vysvětleno: autorský kolektiv vybral třináct (respektive čtrnáct, jak dále uvidíme) literárních děl, jejichž dobová recepce má reprezentovat literárně kritickou produkci daného období. Je na místě zdůraznit, že autorům se primárně nejednalo o selekci materiálu umělecké literatury, nechtěli stanovovat kánon příslušné dekády, ale jednoznačně preferovali způsob kritického přijetí textu, který pro ně může mít hned několikeroú výpovědní hodnotu. Prvotní cíl je pregnantně formulován následovně: „Naše práce se tedy snaží představit literární kritiku jako živý proces, jako mnohostranný dialog, vzájemné reagování a vyrovnávání. Oněch třináct řezů, kterými vstupujeme do velmi dynamického období desátých let, ukazuje dobovou literární kritiku jako skutečné mnohohlasí, jako soužití a soupeření více konceptů, metodologií, estetických norem i norem ideologických, ale i různých kritických osobností.“ (s. 9)

O promyšlenosti výběru, který se recenzentovi jeví jako nanejvýš vhodný a téměř nenapadnutelný, svědčí další dílčí aspekty, jež badatelé při selekci sledovali.

¹ TICHÝ, Martin et al. (2013). *Desátá léta v podobách kritiky*. V Opavě: Slezská univerzita.

Jednotlivé případy byly vybrány tak, aby byla prezentována jednak odlišnost mezi dobovým přijetím a pozicí uměleckého textu v literární historii, dále rozpaky většinové kritiky nad recenzovaným dílem a nejspíš i neschopnost či neochota takový text přijmout, za třetí pozitivní přijetí textu shodující se s jeho postavením v literárněhistorickém výkladu, avšak s akcentací jiných významových rovin, a v posledku pak konfrontační názorový střet, uzlový bod dobových diskusí a polemik. První skupinu reprezentují básnické sbírky Otakara Theera *Úzkostí a naděje* (1911), jejíž význam je přes příznivou kritickou recepci v historických výkladech marginalizován, a Karla Tomana *Měsíce* (1918), jejíž ohlas byl oproti očekávání minimální (což bylo ovšem podmíněno dobou vydání, čehož jsou si autoři dobře vědomi). Typickým případem druhého okruhu je soubor krátkých próz Josefa Čapka *Lelio* (1917), s jehož uchopením a zařazením kritika doslova zápasila. Odlišnost vyzdvihovalých estetických hodnot mezi kritickou recepcí a pozdější literárněhistorickou kontextualizací dokládají romány Terézy Novákové *Drašar* (1914) a Ivana Olbrachta *Podivné přátelství herce Jesenia* (1919). Třibení názorů literární kritiky je v obou přítomných dílech spjata s tvorbou Stanislava Kostky Neumanna, ať už se jednalo o jeho podílnictví (*Almanach na rok 1914*; 1913), anebo o vlastní tvorbu (*Nové zpěvy*; 1918).

Seďm jmenovaných titulů je v hesláři doplněno o soubor esejů Artura Breiskyho *Triumf zla* (1910), jenž se poněkud opožděně hlásí k dekadenci, impresionisticko-vitalistický román Fráni Šrámka *Stříbrný vítr* (1910), o druhou básnickou sbírku Richarda Weinera *Usměvavé odříkání* (1914), soubory svébytných textů Jakuba Demla *Moji přátelé* (1913) a *Miriam* (1916) a básnickou sbírku *Zpěvy domova* (1918) Antonína Sovy. Vznikl tak pestrý výběr žánrový i generační: po jednom je zastoupena realistická próza (Nováková) a první modernistická generace devadesátých let (Sova), najdeme tu zastánce dekadentního konceptu umění, z nichž jeden (Breisky) jej dovádí do extrémní polohy, druhý (Theer) usiluje o jeho zásadní přehodnocení, čtyři „buřiče“ (Šrámek, Dyk, Neumann, Toman), nositele nově ustavované expresionistické obraznosti (J. Čapek, Weiner, Deml) a jediné kolektivní vystoupení předválečné moderny (*Almanach na rok 1914*). Před očima nám vyvstává velmi plastický obraz uměleckých tendencí, proudů, směrů a poetik v době těsně předcházející razantnímu vpádu avantgardy na prahu dvacátých let.

Hesla jsou strukturována jednoduše, avšak účelně. Každý z vybraných titulů je nejprve stručně charakterizován a dále následuje cirkadesetistránková hutná analytická studie. Nejedná se o objevnou či originální interpretaci, deklarovaným autorským záměrem je představit umělecké dílo v zrcadle dosavadních, převážně literárněhistorických výkladů, a zdůraznit přitom jejich konstantní či proměnné rysy. Vzhledem k tomu, že druhá část studie sumarizuje dobovou kritickou recepci, výsledkem je chronologicky podaný obraz ohlasů od doby vydání až do současnosti. Dobová recepcce je následně bohatě zastoupena v množství přetištěných původních kritik a recenzí. Zařazení recepčních textů jako příloh či appendixu k jednotlivým výkladovým heslům má ryze pragmatický důvod, autorům se tak

podařilo obejít zákon o autorských právech, který by jim při odlišném postupu zásadně ztížil přípravu publikace.

Byla-li dosud jmenována pouze osobnost editora, nebyla to náhoda, neboť Tichý je zároveň dominantním původcem výkladové části hesel. Napsal šest hesel ze třinácti a na dalších dvou se podílel. Jakub Chrobák přispěl třemi hesly a na dvou spolupracoval s Tichým, Oskar Mainx vytvořil dvě hesla. Na edici příloh se vedle výše zmíněné badatelské trojice podílely jejich mladší kolegyně z opavské bohemistiky Michaela Cincialová, Tereza Matyášková, Aneta Měřínská a Jitka Navrátilová.

Magnus parens nápadité publikace a tedy i úvodní statě je zcela jistě rovněž Martin Tichý, přestože text není podepsán. Lze to rozeznat podle sympaticky archaizovaného vyjadřování a nezvyklé pokornosti vůči literárnímu materiálu, ale též k vlastním badatelským limitům. Je tu představena hned několikrát inspirace literárně teoretickými koncepty, vedle Foucaultova pojetí diskurzu a jeho mocenského rozměru, Vodičkovy konkretizace či Jaussovy recepční estetiky se jedná především o vlivnou teorii francouzského sociologa Pierra Bourdieu představenou v jeho zásadním spise *Pravidla umění. Vznik a struktura literárního pole* (1992), jehož český překlad vydalo nakladatelství Host v roce 2010. Zásadním kladem přístupu Tichého autorského kolektivu je střídme, či přesněji funkční využití metodologických podnětů, a nikoliv jejich fundamentalistické uplatnění, jež nejednou vede k násilným interpretačním výkonům. Teorie je tu ve službách historie, a nikoliv naopak; řečeno s Tichým: „[...] naše práce pojímá studium recepce jako možnost, jak zdůraznit historicitu literárního díla jakožto objektu dobové praxe. Nejen v kontrastu k pomíjení dějinnosti literárních textů, ale také v kontrastu s poněkud naivní představou o schopnosti literárního historika neproblematicky rekonstruovat intence, z nichž dílo vzniká, zaměřuje se tato publikace na analýzu různých způsobů, jakými se dílo začleňuje do dobového literárního pole, strategií, jež literární kritika vůči textům uplatňuje, a v souvislosti s tím rovněž na ediční zpřístupnění této dobové reflexe v její pestrosti a rozvrstvenosti.“ (s. 29)

Ať už v nastoleném způsobu poznávání literárně kritické recepce bude tým Martina Tichého pokračovat, anebo zvolí jiný, třebaš ještě originálnější způsob rekognoscace tehdejšího literárního dění, jedno je jisté: opavská literárněvědná bohemistika vydáním recenzované publikace a úsilím Martina Tichého nabyla ztraceného renomé a nadále ji nebude možné jednoduše přehlížet.

doc. Mgr. Erik Gilk, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
erik.gilk@upol.cz

Jablka s křenem mi nechutnala

Josef Nešpor

Průznivci literatury se skautskou tematikou oslavují každou nově vydanou knihu jako malý svátek. Prosadit se v českém prostředí s titulem určeným primárně skautským čtenářům je obtížný úkol. Odpovídá tomu jak počet titulů, tak velikost nákladu, který jen výjimečně překročí několik málo stovek kusů. *Jablka s křenem* Lenky Tillichové¹ se zpočátku jevila jako ukázka nového přístupu zdůrazňujícího více mezilidské vztahy než skauting jako takový. Autorka bohužel svou snahu neudržela v patřičných mezích a výsledný příběh se tak potácí mezi niternou výpovědí přespříliš hrdého dospívajícího člověka a červenou knihovnou.

V knize sledujeme životní osudy Jiřího Vlčka od posledního ročníku gymnázia do jeho 27 let, kdy se vrací z cest po celém světě, žení se s dívkou, u které bydlel po dobu vysokoškolského studia, a především se konečně stává otcem svého půlročního syna, o jehož narození nic nevěděl. Ke šťastnému konci se hrdina musel doslova probíjet přes zdravotní poúrazové obtíže, neshody v rodině, vnitřní zmatek, nevyzrálost a nezodpovědnost vůči sobě.

Jiří je ve svých téměř osmnácti letech na prahu skvělé sportovní kariéry. Jeho výkony v kanoistice se objevují v novinách a je mu předpovídaná mimořádná sportovní budoucnost. S jeho zájmem o sport ale koliduje zájem o školu, který je mírně řečeno nedostatečný. Sliby dané sobě i rodině, že se k maturitě vše naučí alespoň obstojně, vezmou brzy za své. Důvodem je částečně i nešťastná gymnaziální láska k dívce, která se nedokáže rozhodnout mezi dvěma chlapci. K problémům ve vztazích k nežnému pohlaví se přidávají pravidelné domácí střety s otcem, jehož druhý syn se příliš vzdálil od jeho vysněných představ.

Maturitu Jiří nakonec složí, ovšem je mu dána „z milosti“, jak podotýká jeho učitelka češtiny. Jiří je tímto pohoršen, neboť nechce přijímat žádné milodary, nakonec je ale za složenou zkoušku dospělosti rád. Toto je první viditelné zakolísání charakteru Jiřího, které bohužel působí jako hraná hrdost a ve čtenáři od počátku vytváří pocit, že „s Jurom je něco špatně“. Nadále pokračující dvojí vztah spolužačky Markéty s ním a Martinem vyvrcholí na letním skautském táboře. Martin se rozhodne pomstít za způsobená trápení nízkým způsobem – zapálením skautských lodí. V nastalém zmatku Jiří pachatele pronásleduje. Vyběhnou společně na hlídkovou věž, kde je Jiří shoben z výšky na zem. Utrpěná zlomenina páteře,

¹ TILlichOVÁ, Lenka (2012). *Jablka s křenem*. Praha: Junák – svaz skautů a skautek ČR.

přestože je po léčení schopen chodit, Jiřího připraví o všechny sportovní sny. A co víc, ztrácí i Markétu, která se konečně rozhodla pro Martina (neboť s ním čeká dítě) a na Jiřím si vyprosila slib mlčení o strůjci jeho úrazu.

Přestože Jiří za své i cizí chyby tvrdě platí, poučit se z nich zřejmě nehodlá. Po vystudování vysoké školy zanechává doma vše blízké a odjíždí na rok a čtvrt trvající cestu po různých vodáckých destinacích. Kontakt s vlastní rodinou omezí na příležitostné pohledy rodičům a nečetné e-maily staršímu bratrovi. Svě Aničce, které vyznal lásku jen pár dní před odjezdem, posílá pouze několik pohledů, a vždy bez zpáteční adresy. Anička přes to vše věří, že se k ní Jiří vrátí. Občasná naivita prokazovaná Jiřím i Aničkou v tomto bodu knihy přerůstá do obludných rozměrů a celý příběh se převrací do sentimentální polohy, z které již nevybředne. Závěrečný happy end, kdy dojde i ke smíření Jiřího se svým otcem, již působí jako z kategorie sci-fi.

Největší chybou se jeví nekompatibilita líčených charakterů. Postavy v knize pouze spoluexistují, ale bez větší vzájemné interakce. Ze všech nejlépe vychází kupodivu otec Jiřího, který nikdy nebyl sportovním nadšencem a více než o kanoistiku se zajímá o umění a fotografii, neboť je profesionálním fotografem. Ač se může zdát, že v souboji otce se synem o vzájemný respekt a uznání selhává, je to právě on, kdo po celé roky hradí Jiřímu nákladný koníček, při kterém jezdí na mistrovství po celé Evropě. Možná nemá cit pro sport, ale i přes to ví o všech sportovních úspěších svého syna. S nadšením pak hradí jeho studium na vysoké škole a trpělivě snáší jeho nezáměr, když se jednou za čtrnáct dní či měsíc přijede podívat domů automobilem, který dostal od otce k osmnáctinám za úspěšnou maturitu. Oproti tomu matka je psychicky labilní, k Jiřímu projevuje až opičí lásku a její největší vášní je zavařit do sklenic vše požitelné v okruhu pěti kilometrů od domu. Autorce se místo milující matky podařilo vytvořit stroj na obědy, který si léčí svůj psychický blok ze záměrně přerušného druhého těhotenství přehnanou starostlivostí o Jiřího.

Ve změní vztahů se téměř ztratila skautská myšlenka, pro kterou mnozí knihu četli. Několik málo popisů tábora a jeho dění, nutno ovšem podotknout, že velmi čtivě a vtipně podaného, tuto skutečnost nezachrání, a ani samotný Jiří nepředstavuje ideálního skautského vedoucího podle současných i minulých měřítek. Alespoň nepřichází na výpravy se zbytkovým alkoholem v žilách jako jeho kamarád Turek po zapíjení nešťastné lásky. Jiří by si ze skautského zákona měl častěji opakovat jeho sedmý bod nabádající k poslušnosti k rodičům. Ostatně všechny jeho excesy a násilné přemáhání zdravotních problémů za něj řešili právě oni.

Závěrečnou otázkou zůstává, komu je vlastně kniha určena. Čtenáře toužící po dobrodružném čtení zřejmě neosloví, stejně tak lidé hledající psychologickou sondu do smýšlení nejmladší generace nedojdou uspokojení. Duševní zmatky Jiřího Vlčka se stávají po čase stereotypní a nezajímavé. Vyváženost chuti jablek

s křenem, ke které je v knize přirovnáván vztah dvou lidí, se do příběhu bohužel nepřenesla. V ústech zbyly jen dvě kostky cukru a něco málo kyselosti na patře.

Mgr. Josef Nešpor
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
77180 Olomouc
josef.nespor01@upol.cz

Otazníky nad kenaanštinou

Ondřej Bláha

Zatímco dějinám kontaktů češtiny s němčinou, polštinou nebo slovenštinou byla v lingvistice věnována zasloužená pozornost,¹ kontaktům češtiny s židovskými jazyky (hebrejštinou a jidiš) a vůbec problematice češtiny v prostředí středoevropských Židů se lingvisté dosud věnovali jen málo. Nebylo tedy náhodou, že právě v roce 2012, kdy uplynulo 30 let od úmrtí doposud nejvýznamnějšího badatele v oboru česko-židovských jazykových vztahů, Romana Jakobsona (1896–1982), se v Praze konala mezinárodní konference *Knaan Language: Structure and Historical Background*,² která měla podstatně přispět k rozšíření poznatků o tzv. kenaanštině – tímto termínem, v originálu *leşon kenaʿan* (לשון כנען; tj. v aluzi na biblické vlastní jméno Kenaan),³ nazývali čeští a evropští Židé češtinu, jež byla ve středověku (nejspíš až do počátku 14. století) prokazatelně běžným dorozumívacím jazykem nejen v židovském prostředí Prahy, ale částečně i tam, kam dosáhl vliv pražské ješivy, židovské vyšší školy, určené především ke vzdělávání v Talmudu. Česká slova a někdy i krátká slovní spojení se zejm. v 11.–13. století díky hospodářské a kulturní síle českých Židů objevila i v jistém omezeném korpusu hebrejských textů, kde plnily pomocnou funkci při výkladu teologických a etických pojmů. Výstupem konference, jejímž organizátorem byl Robert Dittmann, hlavní řešitel projektu *Kenaanské glosy ve středověkých hebrejských rukopisech s vazbou*

¹ NEWERKLA, Stefan (2011). *Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slowakisch: Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. 2., opravené a aktualizované vyd. Frankfurt am Main: Peter Lang. BASAJ, Mieczysław – SIATKOWSKI, Janusz (2006). *Bohemizmy w języku polskim: słownik*. Warszawa: Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego. ORŁOŚ, Teresa Zofia (1987). *Polonizmy w czeskim języku literackim*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński. NÁBĚLKOVÁ, Mira (2008). *Slovenčina a čeština v kontakte: pokračovanie príbehu*. Bratislava: Veda.

² Konference se konala 25.–26. října 2012 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a v Židovském muzeu v Praze.

³ Termín *Kenaan* samotný byl interním židovským označením pro české země (viz však níže referát o kapitole D. Katze a poznámky M. Prudkého). Židé měli vlastní označení (často dost variantní) i pro další evropské země, např. *Seforad* pro Španělsko, *Carfat* pro Francii, *Loaz* pro Itálii, *Aškenáz* pro Německo, *Hogor* (*Hagar*) pro Uhry, *Javan* pro Recko nebo *Tugerma* pro Turecko.

na české země (GA ČR č. P406/11/0861), je anglicky psaná kolektivní monografie, která vyšla jako 9. svazek edice Judaica, již vydává nakladatelství Academia.⁴ Chceme zde shrnout hlavní teze uvedené monografie, která je nepochybně velmi důležitým příspěvkem k dějinám Židů ve střední Evropě.

Kapitola Cyrila Aslanova (Jeruzalém) se zabývá kolísající jazykovou identitou středoevropských Židů, kteří ve středověku zprostředkovávali západní (německou) kulturu v českých zemích i dále na evropském Východě, ale také naopak. Židé proto byli vnímáni jako reprezentanti jak kultury německé, tak slovanské – např. ve středověkém Polsku nebo v Uhrách fungovaly židovské komunity prokazatelně jako ostrůvky německojazyčné kultury, ale na území dnešního Německa a západní Evropy byli středoevropští Židé interpretováni jako součást slovanského (kenaanského) světa. Následkem vzrůstajícího napětí mezi Židy a křesťany od 13. stol. byli Židé ve střední a východní Evropě postupně více a více vázáni svým pobytem na určité lokality a jejich role cestujících zprostředkovatelů kultury upadla. Souběžně s tím se posílila diferenciací dialektů východního jidiš na dialekty jihozápadní (polské, ukrajinské a rumunské) a severovýchodní (litevské a běloruské).

Alexandre Beider (Paříž) ve svém příspěvku podává exaktní schéma vývoje východního jidiš – zdůrazňuje přitom zásadní roli českých Židů při konstituování tohoto jazyka. Nejstarší vrstva lexika východního jidiš (byť nerozsáhlá) je podle A. Beidera staročeského původu, stejně jako některá doložená slovanská jména užívaná mezi českými Židy (*Beneš, Črnka, Liček, Luboš, Matuš*), a odráží povahu běžně mluveného jazyka středoevropských Židů, který autor pracovně označuje jako západní kenaanštinu (*West Knaanic*), resp. židovskou variantu staré češtiny, jejíž společenská prestiž byla podepřena vysokou autoritou pražské židovské obce v celé střední Evropě. Západní kenaanština proto podle A. Beidera fungovala jako dorozumívací jazyk nejen na území Čech a Moravy, ale také na východě dnešního Německa, ve Slezsku a částečně i v Bavorsku a Rakousku, a je zdrojem některých zvláštností ve výslovnosti dnešního jidiš. To pak podle autora vzniklo až ve 14.–15. stol., když středoevropští Židé vyměnili svůj původní slovanskou západní kenaanštinu za dialekt německých kolonistů žijících v českých zemích (*Bohemian colonial dialect of German*), jenž se stal základem dnešního východního jidiš. Východní jidiš se pak rozšířilo nejen na celé území, na němž fungovala jako běžně mluvený jazyk Židů varianta staré češtiny, ale spolu s migrujícími Židy i do východní Evropy, kde interferovalo s východoslovanskými dialekty, jimiž mluvili tamní starousedlí Židé (v Beiderově terminologii *East Knaanites*).

Tezi o zásadní důležitosti českých zemí jako centra, z něhož se šířila židovská kultura do východní Evropy, podkládá i kapitola Víta Bočka (Brno) o etymologii

⁴ BLÁHA, Ondřej – DITTMANN, Robert – ULIČNÁ, Lenka, eds. (2013). *Knaanic Language: Structure and Historical Background*. Prague: Academia.

slovanského termínu *žid*, který má sice latinský základ (*iūdaeus* „židovský“), ale do slovanských jazyků se dostal prostřednictvím některého východorománského dialektu v podobě, kterou autor rekonstruuje jako **(d)žūdew* a která dala v době svého přejetí (v 6.–8. stol.) do praslovanštiny podobu **(d)židev* nebo **(d)židov*. Delší podoba označení Žida, tj. *židov(in)*, je tedy pravděpodobně starší než kratší tvar *žid*. Přejímka podle V. Bočka proběhla buď šířením z jihoslovanských dialektů napříč praslovanským dialektovým kontinuem, nebo jde (asi pravděpodobněji) o přejímku intelektuální, jejímž zprostředkovatelem bylo staroslověnské písemnictví, jehož centrem byla Morava a Čechy. Autor také upozorňuje na úzkou souvislost mezi proměnami postavení Židů v prostředí křesťanské většiny a sémantickým vývojem termínu *žid*.

Také kapitola, jejímiž autory jsou Robert Dittmann (Praha) a Ondřej Bláha (Olomouc), je založena na detailní analýze lexikálního materiálu v širších kulturněhistorických souvislostech. Autoři srovnávají několik desítek českých apelativ, zaznamenaných v hebrejsky psaných dílech liturgického komentátora Avrahama ben 'Azri'ele (vrchol veřejného působení ve 30.–40. letech 13. stol.) a jeho žáka a kolegy, rabína a talmudického učenice Jišhaķa ben Mošeho (kolem 1180 – kolem 1250), se zápisy českých apelativ v latinsky psaných památkách z 11. až 13. stol. Řada českých slov je v uvedených hebrejských textech zaznamenána vůbec poprvé (např. slovesa *okostiti* nebo *zvichriti*) a velký význam glos ve spisech Avrahama ben 'Azri'ele a Jišhaķa ben Mošeho spočívá také v tom, že tu bohemismy figurují v širokých paradigmatických vztazích (synonymie, koehyponymie, polysémie aj.) i vztazích syntagmatických (kolokabilita slov, valence sloves, předložkové pády aj.) a že jsou doprovázeny cizojazyčnými ekvivalenty (zejm. německými). Hebrejská grafika mj. lépe než latinská vyjadřuje specifika češtiny ve zvukové rovině jazyka a zmíněné hebrejské texty tak přispívají k hlubšímu poznání fonologického vývoje češtiny.

Kapitola Michała Gajka (Varšava) se věnuje málo probádané problematice fonologických korespondencí mezi východním jidiš a slovanskými jazyky v lexikálních přejímkách. Na příkladu jidiš lexémů jako *zejde* „děd“ (srov. psl. **dēd*), *mejre* „odměřený kus těsta“ (psl. **měra*), *kvejt* „květ“ (psl. **květo*) a *klejt* „obchod“ (psl. **klěto*) ukazuje, že zřejmě (proti tradovanému předpokladu) nejde o přímé přejímky ze staré polštiny, protože v té bylo už ve 13. stol. prokazatelně *dziad*, *miara* a *kwiat* (po polské přehlásce *ě > a*) a jiná hláska než *ě* by nejspíš nemohla být v jidiš reflektována jako *ej*. M. Gajek tedy – s přihlédnutím k problémům, které by provázely pokusy vykládat tato slova jako přejímky ze staré češtiny nebo z východoslovanských (kyjevsko-poleských) dialektů – uvažuje o tom, že slova *zejde*, *mejre*, *kvejt* a *klejt* pocházejí z kenaanského substrátu dnešního východního jidiš. Tím by byla podepřena teze, která byla v diskuzích na této pražské konferenci často opakována – totiž že kenaanština (*lešon kena'an*) měla k západoslovanským jazykům podobný vztah jako jidiš k hornoněmeckým dialektům a (podobně jako

později jidiš) fungovala v prostředí středoevropských Židů jako dorozumívací kód nezávislý na hranicích států (přinejmenším v českých zemích a v Polsku).

Význam slovanských jazyků při konstituování východního jidiš zdůrazňuje i kapitola Ewy Geller (Varšava), která podoby slovansko-židovského jazykového kontaktu ve středověku i novověku ilustruje historií jidiš lexémů *bejneks* „baňka na pouštění žilou“ (srov. psl. * *ban'ka*), *belme* „oční zákal“ (psl. * *běľmo*), *pijavkes* „pijavice“ (psl. * *pijavica*, *pijavzka*) a *sirovatke* „syrovátka“ (psl. * *syrovatka*). Tyto lexémy autorka sleduje od jejich nejstarších dokladů ve středověkých hebrejských textech přes jejich výskyt v raném východním jidiš na počátku 17. stol. až k jejich užívání v jidiš současném a za využití moderního pojmového aparátu kontaktní lingvistiky E. Geller ukazuje, jakým způsobem byly slavismy v židovském prostředí přijímány a začleňovány do rozvíjejícího se specificky židovského jazykového kódu. Dokládá též, že je plně oprávněná hypotéza o rozdílném původu západního a východního jidiš – právě východní jidiš je podle E. Geller charakteristické tím, že si zachovává velmi výrazný vztah ke svému slovanskému (kenaanскому) jazykovému substrátu.

Elisabeth Hollender (Frankfurt nad Mohanem) se ve své kapitole zabývá funkcí glos ve vernakulárních (lidových) jazycích, které byly ve středověku připisovány do komentářů k pijutu (פיוט), tj. k hebrejské duchovní poezii, recitované v rámci sváteční liturgie. Vedle glos slovanských (kenaanských) byly v komentářích k pijutu – jistě v závislosti na místě pobytu, a tedy i na obcovacím jazyce komentátora – ve středověku užívány i glosy francouzské a glosy v raném západním jidiš. Autorka ukazuje, že glosy ve vernakulárních jazycích byly typické pro komentáře, které vznikly na sklonku 12. stol. a v 1. polovině 13. stol., a to zejm. v oblasti, kde Židé konali své bohoslužby podle východního aškenázského ritu. Výskyt kenaanských glos je ve srovnání s francouzskými nebo jidiš glosami mírně opožděný – podle E. Hollender užívání kenaanštiny ke glosování zavedla nejspíš skupina židovských učenců českého původu, kteří studovali u rabinů Judy he-Hasida z Řezna a Ele'azara z Wormsu na počátku 13. stol. – právě tito dva zmínění učenci totiž stáli u zrodu nového stylu komentářů k pijutu, který usiloval o co nejpřesnější a nejnázornější vysvětlení komplikovaného jazyka liturgické poezie (právě za využití obecně srozumitelných slov z vernakulárních jazyků).

Poměrně rozsáhlá kapitola Dovida Katze (New York) se zabývá historií užívání termínu *Kenaan* a *kenaanský* v textech odborného (nebo alespoň věcného) zaměření, které vznikly od středověku až do současnosti – v bohatě dokumentovaném výkladu postupuje D. Katz od babylónského Talmudu (z doby před 8. stol.) a hebrejské kroniky *Josippon* z 10. století (jež už svým jménem navazuje na díla Josefa Flavie) přes cestopis španělského Žida Binjamina z Tudely (1130–1173) a spisy českožidovských učenců Avrahama ben 'Azri'ele a Jišḥaḳa ben Mošeho až k zakladateli vědecké judaistiky, německému rabinovi Leopoldu Zunzovi (1794–1886) a především k pražskému židovskému tiskaři a lexikografovi Mosesovi Landauovi

(1788–1852), který zřejmě jako první novodobý filolog poznal, že z hebrejštiny nevyložitelná slova v některých středověkých památkách pocházejí ze slovanských jazyků, resp. z češtiny. D. Katz si také všímá tematizace *Kenaanu* v pracích dalších židovských učenců 19. a začátku 20. století, jako byl běloruský Abraham Harkavy (1835–1919), autor zásadního díla *Ha-jehudim u-šfat ha-Slawim* (*Židé a slovanské jazyky*) nebo ukrajinský Dov Ber Borochov (1881–1917), který se velmi intenzivně věnoval vědeckému studiu jidiš (i slovanským prvkům v tomto jazyce). Velmi podrobně se pak D. Katz věnuje rozboru názorů sociolingvisty a jidišisty Maxe Weinreicha (1894–1969), který ve svých dvousvazkových dějinách jidiš formuloval v podstatě dodnes platnou tezi o úzké souvislosti mezi *lešon kena'an* (kenaanštinou) a starou češtinou⁵ a který se shodoval s Romanem Jakobsonem (1896–1982) i s Jakobsonovým spolupracovníkem na poli kenaanských bádání Morrisem Hallem (1923). Jako velmi diskutabilní se podle D. Katze, který porovnává jednotlivé historické názory na tento problém, jeví právě denotát termínu *Kanaan* – lze snad uvažovat o „velkém Kenaanu“, který zahrnuje všechny slovanské země (včetně Ruska) a „malém Kenaanu“, který by pak označoval západní okraj slovanského jazykového areálu (v těsném sousedství Aškenázu, tj. německojazyčného území, či snad v průniku s ním). Velkou pozornost věnuje D. Katz též psychologii pojmenování jednotlivých evropských zemí v židovském prostředí – zdůrazňuje při tom roli specificky židovského smyslu pro jazyk a jazykovou hru a vůbec roli humoru.

Kapitola Wolfa Moskoviche (Jeruzalém) je věnována stopám kenaanštiny v lexiku současného jidiš – autor ukázal, že ze zhruba 120 lexémů, které se jako tzv. kenaanské glosy zachovaly ve středověkých hebrejských rukopisech (nebo které byly prokazatelně užívány v českém prostředí nejpozději ve 13. stol.), jich asi 20 má přímou kontinuantu v jidiš. Jde především o lexémy spjaté s rituální úpravou masa (např. *treybern* „rituálně očišťovat maso“ z kenaanské kontinuanty praslovanského slovesa **trěbiti*, *preydik* „přední část masa“ z kontinuanty praslovanského **prědъkъ*, *ledvitse* „ledvina“, *knihe* „část hovězího žaludku“) a s přípravou pokrmů obecně (*deyzhe* „džize“ z kenaanské kontinuanty praslovanského **děža*, *khreyn* „křen“ z **chrěnъ*, *meyre* „odměrka“ z **měra*, *smetene* „smetana“, *srovetke* „syrovátka“ ze **syrovatōka*). S migrací středoevropských Židů na východ se pak tyto lexémy dostaly do východního jidiš, užívaného na území dnešního Polska, Litvy, Běloruska, Ukrajiny a jinde. W. Moskovich zároveň upozornil na fakt, že přesnější zmapování kenaanismů (tj. bohemismů či západoslavismů) v jidiš je komplikováno zatím neuspokojivým zmapováním vývoje jidiš v „předmoderním“ období – jsou sice k dispozici výborné dějiny jidiš od Maxe Weinreicha, ale neexistuje ani lexikografické zpracování starších podob jidiš, které by bylo protějškem např. *Słowniku staropolského*, ani etymologický slovník jidiš, jenž je asi největším

⁵ WEINREICH, Max (2008). *History of the Yiddish language*. 1. svazek. New Haven – New York: Yale Univeristy Press, s. 79–91.

desideratem na poli studia židovských jazyků. Velký význam pro nastínění vztahu mezi kenaanštinou a jidiš by podle W. Moskoviche mělo systematické zpracování židovské antroponymie, zachycené jednak náhrobními nápisy, jednak v dokumentech administrativní povahy.

Judith Olszowy-Schlanger (Paříž) se ve svém příspěvku zabývá okolnostmi užití a pozdějšího tradování údajně slovanské glosy שניר (v transliteraci do latinky *šnjr*) „sníh“ v díle francouzského rabína Šlomo Jišhakiho z Troyes, známého hlavně pod jménem Raši (žil asi mezi l. 1040 a 1105). Tato glosa, interpretovaná často jako slovanská (např. u hebraistů a jidišů L. Zunze, A. Harkavyho, M. Altbauera nebo F. Kupfera a T. Lewického) se vyskytuje v Rašiho komentáři ke starozákonní knize Deuteronomium⁶ v rámci rabínova komentáře „*šnjr* je slovo pro sníh, užívané v jazyce Aškenázu a Kenaanu“. Jak ale autorka ukázala srovnáním s jinými místy v textu, kde Raši užívá k ilustraci významu slov vernakulárních (jen francouzských) glos, např. *red* „vor“ (srov. franc. *radeau*), *soldice* „co je pájené, svařované“ (srov. franc. *souder*) nebo *velos* „samet“ (srov. franc. *velours*), lexém *šnjr* pravděpodobně kenaanskou glosou není. Termín *Kenaan* u Rašiho referuje k původnímu biblickému kmeni (ne tedy k Čechům a češtině jako v některých jiných středověkých hebrejských textech) a slovo *šnjr* je tedy u Rašiho nejspíš jiným vlastním jménem pro horu Hermon (na hranici mezi dnešní Sýrií a Libanonem). Toto pojmenování pro Hermon, které se vyskytuje např. v babylónském Talmudu (vzniklém před 8. stol. n. l.), pak pochází pravděpodobně z aramejštiny.

Martin Prudký (Praha) ve své kapitole vykládá a komentuje biblické a historické souvislosti termínu *Kenaan* (כנען), který se vyskytuje jednak ve Starém zákoně, jednak ve starověkém, středověkém i novověkém písemnictví, které na biblickou tradici navazují. Autor ukazuje, že označení *Kenaánc* fungovalo v biblických i pozdějších židovských textech nikoli jen jako označení teritoriální příslušnosti (s odkazem na biblický *Kenaan* jako zaslíbenou zemi), ale zejm. jako označení pro „pohana“, „cizorodý protějšek k vlastní, nábožensky vymezené komunitě“. Denotát termínu *Kenaan* byl podle M. Prudkého proměnlivý v souvislosti s tím, jaké teritoriální přesuny Židé v minulosti absolvovali – jedním z denotátů tohoto termínu pak byli Češi jako etnikum, které obklopovalo prosperující židovské obce v českých zemích za posledních Přemyslovců. M. Prudký ve svém příspěvku polemizuje se starším názorem R. Jakobsona (z r. 1957), který s odkazem na knihu Genesis (9. kapitola, 25. verš)⁷ a na roli Židů ve středověkém obchodu s otroky vykládá termíny *Kenaan* a *kenaanský* právě z metaforického označení pro „otroka“ (srov. lat. *Sclavus* „otrok“ i „Slovan“ a ekvivalenty v mnoha dalších evropských jazycích).

⁶ Zde se ve 3. kapitole, 9. verši (podle Českého ekumenického překladu) vyskytuje formulace: „Chermón nazývají Sidónci Sirjón a Emorejci jej nazývají Senír.“

⁷ „Proklet buď Kenaan, ať je nejbídnějším otrokem svých bratří!“

Kapitola Jiřiny Šedinové (Praha) se věnuje pravopisné charakteristice lexémů jiného než hebrejského původu, které byly zejm. v 18. a 19. stol. začleněny do hebrejských textů, zejm. na textiliích a stříbrných předmětech středoevropského původu, které byly užívány při náboženských rituálech a vůbec ve veřejném životě židovských komunit – nápisy jsou zejm. na pokrývkách na Tóru, ale také na pokladničkách nebo na hřebenech a dalším náčiní, které užívala židovská pohřební bratrstva apod. Autorka se zabývá především českými vlastními jmény jako הארשענץ (Hořenice, resp. Horschenz), קאלאדיי (Koloděje, resp. Kaladai), טכארש (Tchoř, resp. Tchorsch; jde o příjmení rodiny, která textilii věnovala), וואסעסעק (Vocásek) nebo גולדשטינע (Goldsteinove „Goldsteinovi“). Pravopis těchto toponym a antroponym je opřen o úzus běžný v jidiš písemnictví (např. hláska *o* se zapisuje jako *ø*, tj. alef), ale ve shodě s převažující jazykovou a kulturní orientací středoevropských Židů se v zápisu bohemismů odráží také pravopis německý (č se zapisuje jako *tš*, tj. *טש*; ř jako *rš*, tj. *רש*). Nehebrejské lexémy v hebrejských nápisích z 18. a 19. stol. jsou pozdními paralelami středověkých kenaanských glos a při své relativní hojnosti tedy umožňují poodhalit některé mechanismy přejímání z nežidovských jazyků do židovských (včetně jidiš).

Kapitola Eviny Steinové (Haag) byla věnována hebrejským a latinským písemným svědectvím o asi největším pogromu před šoa, tj. o pražském vybijení Židů na Velikonoce r. 1389. Prameny (kromě hebrejských a latinských existují také české a německé) o tomto pogromu referují přirozeně z různých perspektiv a s různým cílem. Šest hebrejských svědectví o událostech r. 1389 hovoří v širší žánrové škále, jejímiž krajními body jsou liturgická poezie (báseň *Et kol ha-tela'a* pražského rabína Avigdora Kary, čtená každoročně na svátek Jom kipur ve Staronové synagoze) a díla historiografická (kronika *Cemach David* od historika, astronoma a matematika Davida Ganse) – tím se řídí také podoba užitého jazyka, včetně jeho symboliky. Totéž platí pro texty latinské, mezi nimiž vyniká soubor pěti textů, známých pod titulem *Passio Iudeorum Pragensium*. Ačkoliv oba soubory textů (hebrejské i latinské) vycházejí z různých interpretačních tradic, které si často protirečí, lze mezi nimi najít také jisté souvislosti – dominantou obou souborů je trauma z popisovaných událostí (i v latinském, křesťanském pohledu) a mezi oběma soubory textů existuje i jistý dialog, jehož kontury E. Steinová odhaluje.

Jits van Straten (Amsterdam) usiluje ve své kapitole o exaktní vystižení demografické charakteristiky židovského obyvatelstva střední a východní Evropy v minulosti – překvapivým závěrem je tu zejm. potvrzení teze britského spisovatele Arthura Koestlera, že východoevropští Židé nezaujali svá současná místa pobytu migrací ze Západu, ale většinou jde o potomky Chazarů, judaizovaného turkického etnika, žijícího na dolním Dněpru a na černomořském pobřeží. Množství východoevropských Židů (před šoa, tj. např. na počátku 20. stol.) bylo podle J. van Stratena, který argumentuje matematickým modelem populačního růstu, v každém případě příliš vysoké na to, aby šlo o potomky Židů ze střední Evropy,

tj. i z Kenaanu a především Aškenázu (Německa), jak se často soudí. Pro dějiny jidiš pak J. van Straten z těchto tezí vyvozuje, že se mezi východoevropskými Židy rozšířilo až sekundárně (převrstvilo jejich původní jazyky, zejm. slovanské). Dále se podle autora ukazuje, že hypotéza M. Weinreicha o porýnském původu jidiš zřejmě nebyla správná – J. van Straten se přiklání k hypotéze, že jidiš vzniklo na území Bavorska, Čech a Moravy a že jeho slovanské rysy lze spojovat především se starou češtinou.

Kapitola Devona Strolovitche (Stanford) pojednává o iberské paralele ke stře-doevropské kenaanštině, o židovské portugalštině, která je doložena v malém korpusu hebrejských rukopisů, pocházejících nejpozději z 15. stol., a v poněkud větším množství textů mladších, psaných latinkou a pocházejících z komunit portugalských (židovských) vystěhovalců. D. Strolovitch se zaměřil na lexikum, syntax a pravopis osmi textů z první zmíněné skupiny, kterou tvoří jednak *mahzorim* (tj. modlitební knížky), jednak odborná pojednání o astrologii, lékařství a knižní malbě. Modlitební knížky, obsahující mj. rituální předpisy pro Sederovou večeři (která je součástí Pesachu, židovských Velikonoc), jsou charakteristické přítomností velkého množství hebrejských termínů, zatímco texty odborné (krátký text lékařský, dále osmisetstránkové pojednání o astrologii a čtyřicetistránkový návod k přípravě barev a inkoustů) obsahují hebraismů málo, ale jsou v nich i přejímky z arabštiny (týká se textu o malířství). Po syntaktické stránce je v textech náboženských patrné silné kalkování slovosledných struktur hebrejské věty do židovské portugalštiny. Pravopis textů, které analyzoval D. Strolovitch, kombinuje konvence hebrejské a portugalské, a svědčí tedy o velmi rozvinuté podvojnosti písemnictví u portugalských Židů – nápadným pravopisným hebraismem jsou např. alternace grafémů v poslední slabice slov, imitující zvyklosti při zápisu substantiv ženského rodu a sloves v hebrejštině, zároveň se však v užití hebrejských grafémů odráží také soudobý protugalský úzus v užívání latinky.

Lenka Uličná a Daniel Polakovič (Praha) se ve své kapitole zabývají sociokulturními specifiky, která determinovala užívání češtiny, resp. kenaanštiny v prostředí českých Židů. Autoři přihlížejí k paralelním jevům v jiných evropských židovských komunitách, které užívaly vlastní jazyky, dialekty a registry, a polemizují s tezí, že kenaanština fungovala mezi středoevropskými Židy jako *lingua franca* (tj. jako *Judeo-Slavic*, kterou ve svých pracích konstruoval telavivský slavista P. Wexler). Upozorňují také na některá nepodložená tvrzení, která se objevila v jinak pronikavých studiích R. Jakobsona, např. tvrzení o „dvou tisících tiskových stránkách“, které by se daly zaplnit kenaansky psanými texty, jež se dochovaly do současnosti. Na konkrétních příkladech ze tří nejvýznamnějších pramenů pro poznání kenaanštiny (díla Avrahama ben 'Azri'ele a Jišḥaḳa ben Mošeho a též *Norimberský mahzor*) L. Uličná a D. Polakovič ukazují, že čeština užívaná mezi pražskými Židy ve 13. stol. se nijak nelišila od češtiny nežidovského okolí, a je tedy

přehnané mluvit o nějaké zvláštní židovské varietě češtiny nebo snad o fúzujícím jazyce, za který kanaanštinu považoval jidišista M. Weinreich.

Autorem poslední kapitoly je zmíněný Paul Wexler (Tel Aviv), který se zde zabývá rolí Hedvábné stezky při konstituování „tajných jazyků“, užívaných židovskými obchodníky (Wexler mezi takové jazyky řadí mj. jidiš). Autor vyvozuje, že východoevropští Židé mluvili přibližně v 8. stol. slovanským jazykem, jehož základem byly východoslovanské dialekty praslovanštiny a který postupně získal – díky vysoké autoritě, kterou měli Židé mezi obchodníky na Hedvábné stezce – statut *lingua franca*. Následně podle autora došlo na jazykově smíšeném území dnešního východního Německa, v oblasti někdejšího rozšíření lužickosrbských dialektů (kde se nositelé východoslovanské *lingua franca* často usazovali), k *relexifikaci*, tj. k postupnému nahrazení slovanského lexika v tomto jazyce lexikem německým. Syntax a fonologie tohoto kupeckého jazyka, který nyní známe pod jménem jidiš, se podle Wexlera nezměnily a po ztrátě své kryptické funkce v 11. stol. jidiš fungovalo paralelně (vedle židovských variet slovanských jazyků) jako široce užívaný dorozumívací prostředek v židovských komunitách střední a východní Evropy. Na této základní tezi pak autor rozvíjí další výklad o paralelních tajných jazycích v židovském světě, hebraismech ve slovanských jazycích, jazykových důsledcích hromadné konverze k židovství ve středověké východní Evropě apod.

Kolektivní monografie *Knaanic Language: Structure and Historical Background* shrnuje důkladně a nedogmaticky (i se zapojením pohledů poněkud skeptičtějších, pokud jde např. o zavádění rovnítka mezi kanaanštinu a češtinu nebo pokud jde o fungování češtiny jako *lingua franca* v celém středoevropském areálu) velmi složitou problematiku jazykové identity Židů ve středověké Evropě a v tomto smyslu je předstupněm i k naplnění některých nedokončených odborných plánů R. Jakobsona, zmíněného už v úvodu tohoto referátu. Na některá zjištění a teze, které jsou v knize publikovány, naváže pak další, rozsáhlejší a česky psaná kolektivní monografie o kanaanských glosách, jejíž vydání je plánováno na r. 2015.

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého

Křížkovského 10

771 80 Olomouc

ondrej.blaha@upol.cz

Starý český nápis na márnici v Charvátích

Ondřej Bláha

Márnice v Charvátích (obec asi 6 km jižně od Olomouce), která stojí na hřbitově u místního kostela sv. Jana Křtitele, je stavbou, jejíž historie není dobře zdokumentována. Dokonce i doba vzniku této stavby je v seznamu nemovitých kulturních památek bývalého okresu Olomouc pouze odhadována na základě technického a slohového zhodnocení, a to zhruba do 17. století.¹ Pan P. Psota, který se spolu s dalšími charvátskými farníky zabývá rekonstrukcí této stavby, mě před časem upozornil na velmi zašlý a nečitelný nápis, jenž je doposud ve zbytcích patrný na kdysi omítnutém pruhu zdi těsně pod střechou márnice, a poskytl mi fotografii márnice z přelomu 19. a 20. století, která tento nápis zachycuje v poněkud čitelnější podobě.

¹ KONEČNÝ, Pavel, ed. (1997). *Seznam nemovitých kulturních památek okresu Olomouc*. Olomouc: Památkový ústav, s. 40. Márnice je v tomto *Seznamu* evidována pod č. 1823/2.

Bylo tedy možné (po určitém úsilí) přečíst přímo z fotografie a částečně ověřit i v terénu na zachovaných zbytcích původní omítky, že nápis reprodukuje konec 3. verše a celý 4. verš žalmu 102 (resp. 101 podle Vulgáty), jenž je modlitbou člověka (snad krále Davida), který vyjadřuje své ponížení a sklíčeně se obrací k Bohu s prosbou o utěšení. Přesné znění nápisu na zdi márnice v Charváttech je:

Uslyss Mne Nebot gsu zhinuli Gakozto Dim Dnowe Mogi a Kosti me Gako Drzewo zsechly gsu se

V Českém ekumenickém překladu bible zní příslušná pasáž takto: (...) *nakloň ke mně ucho, v den, kdy volám, pospěš, odpověz mi! Mé dny se v dým obrazení, mé kosti jsou rozpálené jako ohniště*. Volba biblického verše koresponduje s účelem stavby, která sloužila (po zrušení hřbitova kolem kostela sv. Jana Křtitele) též jako kostnice.

Z jazykových nuancí nápisu na márnici se zdá, že se jeho autor opíral nejspíš o text prvního vydání tzv. Severýnovy bible, vytištěné v r. 1529 v dílně pražského tiskaře Pavla Severýna z Kapí hory (zemřel 1553/1554).² Citovaný úryvek ze žalmu má v této bibli znění *vsslyss mne: Nebot jsú zhyynuli yakžto dým dnowé moji: a kosti mé jako drzewo zsechly jsú se*.³ Méně pravděpodobná (ale nikoli vyloučená) je možnost, že autor nápisu převzal znění veršů z nějakého samostatně vydaného žaltáře nebo kancionálu. Podobnost s nápisem – menší však než v případě Severýnovy bible – je patrná i při srovnání s překladem téže pasáže v prvním vydání Svatováclavské bible, resp. jejího svazku z r. 1715, obsahujícím první část Starého zákona (*wyslyš mne. Nebo zhyynuli jako dým dnowé moji: a kosti mé jako dřevo seschli*).

Skutečnost, že márnice v Charváttech byla postavena nejspíš v 17. století, tedy asi až v době protireformační, kdy se na starší české překlady Bible pohlíželo s podezřením, by hovořila spíš pro užití textu Svatováclavské bible než bible Severýnovy (jejíž nakladatel byl navíc znám svým luterstvím, které se projevilo i v produkci jeho tiskárny). Rovněž pravopisné odchylky v textu na zdi márnice (*zhinuli, Dim*), příp. další zvláštnosti a variace (*zsechly*), by byly nejspíš korigovány, pokud by měl autor nápisu před očima text Severýnovy bible – svým charakterem odpovídají období rozkolísané normy kulturní češtiny (tj. v 17. či 18. stol.; i v prvním vydání Svatováclavské bible je ostatně [*kosti*] *seschli* s měkkým *i* místo *y*). Ale

² *Biblij Česka W starem miestije Prazskem Wytisstiena: Cum gratia. et Privilegio Regiae Maiestatis. W starem miestije Prazskem: nakladem skrze mne Pawla Seweryna z Kapij Hory, 1529.*

³ Za určení pravděpodobné předlohy nápisu děkuji kolegovi dr. R. Dittmannovi z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. První vydání Severýnovy bible charakterizuje po jazykové i překladové stránce KYAS, Vladimír (1997). *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad, s. 140–142.

pozměňovat a komolit, např. při občasném obnovování nápisu (kdy restaurátor již neměl k dispozici předlohu), bylo jistě možno právě i text starší, převzatý z předbělohorského překladu bible.

Při odhadování historie nápisu není bez významu, že se obyvatelé Charvát ve 2. polovině 16. století projevovali kolísavě, pokud jde o věci víry a konfesijní příslušnost – r. 1557 tamní farář vysluhoval Večeři Páně pod obojí způsobou (přes zákaz olomouckého biskupa Marka Kuena) a po určitý čas v Charvátech vedle faráře katolického působil i evangelický pastor (Jiří Chobides, blíže neznámý).⁴ Není tedy vyloučeno, že se první vydání Severýnovy bible mohlo do Charvát dostat právě s nějakým nekatolickým kazatelem či díky dnes neznámému příznivci luterství mezi obyvateli Charvát⁵ a zůstat ve farní knihovně nebo mezi lidmi ještě dlouho po r. 1620 a období intenzivní rekatolizace. Známý *Klíč*, sestavený A. Koniášem,⁶ totiž ve svém vydání z r. 1729 sice jako „neporušenou“ uznává jediné Svatováclavskou bibli (na s. XLIX), ale obě vydání Severýnovy bible uvádí (na s. 9) jen s poznámkou „cor“, tj. nikoli jako tituly nežádoucí, ale jako knihy, které je možno „polepšiti“ (s. XCII).

I když identifikace předlohy nápisu na márnici v Charvátech (tj. Severýnova bible) není úplně jistá, dokumentuje tato epigrafická památka přinejmenším fakt, jak poměrně volně byly v pobělohorské době (a v 19. století) možnosti nakládání s různými textovými variantami při tradování částí bible – dokonce i tehdy, když byl nápis umístěn na budově v majetku církve.

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
ondrej.blaha@upol.cz

⁴ DOSTÁL, Josef – ŘÍKOVSKÝ, František (1935). *Vlastivěda moravská. II (Místopis Moravy)*, č. 58a, *Olomoucký okres*. Brno: Nákladem musejního spolku v Brně, s. 244.

⁵ Dnes je nejbližší exemplář Severýnovy bible ve vydání z r. 1529 uložen ve Vědecké knihovně v Olomouci (sign. II 630.474) – tisk pochází z majetku Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci a neobsahuje žádnou stopu (vpisek, ex libris apod.), která by naznačovala, že by byl někdy v majetku fary nebo nějakého jednotlivce se vztahem k Charvátům.

⁶ KONIÁŠ, Antonín (1729). *Clavis Haeresim claudens et aperiens: Klíč Kacířské Bludy K rozeznánj otwjragicý, K wykořeněnj zamjkagicý*. W Hradcy Králowe: v Wáclawa Jana Tybely.

Budyšínské zasedání komise pro spisovné jazyky

Ondřej Bláha

Pravidelné zasedání Komise pro slovanské spisovné jazyky při Mezinárodním komitétu slavistů se konalo ve dnech 18. až 21. června 2014 pod záštitou Srbského institutu v Budyšině (místem konání byl Srbský dům) a za štědré finanční podpory od Deutsche Forschungsgemeinschaft. Podobně jako v minulých letech (r. 2008 se komise sešla v Opole, r. 2010 v Šumenu a r. 2012 v Lublani)¹ bylo zasedání spojeno s konferencí, jejíž téma bylo tentokrát *Słowjanske spisowne rěče a medije*. Hlavním organizátorem zasedání i konference byla sorabistka Jana Šoćina, která působí jednak v budyšínském Srbském institutu, jednak na univerzitě v Lipsku.

Zasedání bylo otevřeno pozdravy od představitelů lužickosrbského kulturního života – mj. od Dietricha Scholzeho-Šoľty, ředitele Srbského institutu, který připomněl, že naposledy zasedala komise v Budyšině v r. 1977, a ve zkratce představil nejdůležitější z několika desítek vědeckých projektů, na kterých v současnosti pracují zaměstnanci institutu.

Na tento přehled navázala přednáška Haukeho Bartelse (Chóšebuz/Cottbus). Byly v ní prezentovány elektronické informační zdroje, které jsou budovány v choťebuzské pobočce institutu – nový dolnolužickosrbsko-německý slovník (obsahující asi 80 000 hesel), který může významně přispět k zachování kompetence v dolní lužické srbštině u jejích rodilých mluvčích, dále digitalizované podoby starších slovníků J. G. Zwahra (z r. 1847), A. Muky (1911–28), B. Šwjely (1961) a M. Starosty (1999) a především dva korpusy dolní lužické srbštiny. Jednak *Dolnoserbski tekstowy korpus*, jednak projekt DoBeS, který by měl zpřístupnit transkripty běžně mluvené dolní lužické srbštiny (do r. 2015 asi 100 hodin záznamu).² Celkový pohled na posledních pět století fungování lužické srbštiny by pak měly poskytnout výstupy projektu SorbLex, v němž budou mj. zachyceny podoby

¹ Tématy předchozích konferencí byl vztah národní identity a jazyka, zdroje a cíle standardizace a kodifikace jazyků a důsledky aktuálních proměn jazykových situací ve slovanských zemích – GAJDA, Stanisław, ed. (2008). *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej*. Opole: Uniwersytet Opolski; ВАЧКОВА, Кина, ed. (2011). *Власт и кодификация*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“; GORJANC, Vojko, ed. (2012). *Izzivi spremenjenih jezikovnih situacij v slovanskem svetu*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani.

² Dolno- i hornolužickosrbské slovníky a korpusy jsou přístupné on-line: <http://www.serbski-institut.de/cms/os/44/online-publikacije> [cit. 15. 9. 2014].

lužické srbštiny u nerodilých mluvčích (hlavně Němců) a sociolingvisticky významný proces fosilizace jazyka.

Příspěvek Sonji Wölke (Budyšín) byl věnován významu internetu pro udržení horní lužické srbštiny jako jazyka běžné komunikace. Horní lužickou srbštinu dnes ovládá asi 25 000 mluvčích (v případě dolní lužické srbštiny je to asi jen 5 000) – funguje především jako jazyk soukromého života, psaných médií, předškolního vzdělávání, jako jazyk komunikace uvnitř lužickosrbských kulturních institucí a bohoslužby. Užívání lužické srbštiny je téměř vždy vědomým aktem, tj. symbolická funkce jazyka je zde ve vztahu ke komunikativní posílena (např. při srovnání s užíváním češtiny dnes). Právě internet s jeho mezinárodním a mnohojazyčným charakterem působí pozitivně na ty mluvčí lužické srbštiny, kteří mají při užívání svého mateřského jazyka psychologické zábrany, a v neposlední řadě umožňuje komunikovat lužickosrbsky prakticky s kýmkoli na světě (např. s mladými Lužickými Srby, kteří pracují v západním Německu nebo v zahraničí). Vedle webových stránek s odborným a popularizačním zaměřením (*Hornjoserbski tekstowy korpus*, hnízdo hornolužickosrbských slovníků *SERDIS*, hornolužickosrbský frazeologický slovník a slovník exonym) jsou k dispozici také webové stránky lužickosrbského rozhlasového vysílání (tři hodiny denně) a periodik,³ dále lužickosrbské rozhraní pro internetové nakupování a webové stránky asi šesti desítek firem v horní lužické srbštině.

Druhý den konferenčního jednání byl zahájen přednáškou Moniky Wingender (Giessen), která se ve svém příspěvku věnovala názorům na standardní (spisovnou) ruštinu a zacházení s ní v prostředí internetu. K popisu fungování ruštiny na internetu využívala M. Wingender své vlastní koncepce, která jednotlivé body na škále od soukromého textu (využívajícího v plné míře idiolektu autora) až k textu oficiálnímu a veřejnému (v němž se uplatňují pečlivě vybrané prostředky spisovného jazyka) vystihovala na základě čtyř komponentů: a) úžeji jazykového (heterogenost dialektové báze spisovného jazyka, vliv jiných jazyků, míra normovanosti, rozkolísanost normy aj.), b) situativního (autonomie spisovného jazyka, jeho sociolingvistický rámec), c) funkcionálního (povaha komunikativních sfér, vitalita spisovného jazyka, oficiální názory na něj) a d) sociálního (názory uživatelů na spisovný jazyk, jeho symbolické hodnoty, míra jeho historičnosti/tradičnosti).

Příspěvek Galiny Neščimenkové (Moskva) se zaměřil na internetovou komunikaci a její vliv na úroveň jazykové kultury ve veřejné komunikaci. Na řadě příkladů autorka ukázala, jak způsob a rychlost tvoření a šíření textů zasahuje jejich formální stránku a jak grafická fixace jevů, jejichž výskyt se původně ome-

³ *Serbski rozhłós*: <http://www.mdr.de/serbski-program/rozhlos/index.html> [cit. 15. 9. 2014]. Hornolužickosrbský deník *Serbske nowiny* on-line: <http://www.serbske-nowiny.de/> [cit. 15. 9. 2014]. Dolnolužickosrbský týdeník *Nowy Casnik* on-line: <http://www.nowycasnik.de/> [cit. 15. 9. 2014].

zoval na mluvený modus existence jazyka, přispívá k posilování jejich společenské prestiže a k postupné standardizaci. Výklad byl zasazen do širšího konceptu etno-jazykové a etnokulturní situace (zejm. se zřetelem k etnoidentifikačním funkcím jazyka) v Rusku i v dalších slovanských zemích, ale také jazykové politiky a problematiky kontaktu a konfliktu mezi jazyky (mezijazykové interference v internetovém prostředí, bilingvismus aj.).

Michael Moser (Viedeň) se věnoval nanejvýš aktuálnímu tématu – jazykové reflexi současných událostí na Ukrajině na internetovém portálu *Українська Правда*. Srovnáváním textů, jejichž autory byli novináři, politici, aktivisté Majdanu, běžní čtenáři příspěvků (v průběžně doplňovaných komentářích) a např. také řeckokatolický biskup (původem z USA), dospěl M. Moser k plastickému obrazu o tom, jak vypadá veřejná komunikace ve vypjaté (revoluční a válečné) společenské situaci. Zvláštní pozornost věnoval mimoděčným i záměrným odchylkám od obecných (resp. starších) představ o veřejné komunikaci v médiích – typografickým nedostatkům příspěvků, chybám v pravopisu a interpunkci, sklonu k fonetičnosti zápisu, roli (ne)psaní velkých písmen u proprií a odchylkám v morfologii a syntaxi. Záměrně užívané a společensky exponované byly ve zkoumaných textech různé případy ukrajinských kolokvialismů a dále rusismů a zejm. pak hra s jazykem.

Historicky orientoval svůj příspěvek švýcarsko-český slavista Markus Giger (Praha), který se věnoval jazyku médií jako normotvornému faktoru, který hrál roli v procesu standardizace novodobých slovanských jazyků v 19. století (zejm. češtiny, slovenštiny, lužických srbštin, slovinštiny a chorvatštiny). Význam periodik byl podle M. Gigera hlavně v oblasti selekce a testování akceptovatelnosti konkrétních jazykových prostředků ve spisovném jazyce – už jen s přihlédnutím k širším možnostem recepce publicistických textů lze konstatovat, že právě tyto texty mají na utváření normy spisovného jazyka větší vliv než beletrie, jejíž role se v popisu dějin spisovných jazyků často přeceňuje (viz např. výklady o normotvorném charakteru děl A. S. Puškina nebo F. Prešerena). Představu o normotvorných procesech lze získat konfrontační analýzou textu publicistických na jedné straně a textů beletristických na straně druhé – M. Giger na konkrétních případech ukázal, že beletrie např. tíhne k výběru archaičtějších variant flektivních tvarů, a skutečně živému (a zároveň kultivovanému) jazyku se tím vzdaluje. V přednášce byl komentován velmi rozsáhlý jazykový materiál, mj. z českých *Sobotnjch* (*Outernjch*) *pražských posstowských nowin* (vyd. K. F. Rosenmüller v l. 1719–21), z *Cýsařských královsých wjdeňských nowin* (vyd. J. N. Hromádka v l. 1813–17) nebo z lužickosrbského periodika *Serbski powědar a kurěr* (vyd. J. B. Dejka v l. 1809–12).

Televizi jako nyní již „klasickému“ elektronickému médiu se ve svém příspěvku věnoval Ondřej Bláha (Olomouc). Televize byla v 60. až 80. letech 20. století asi nejvýznamnějším kulturním a normotvorným faktorem – její vysílání bylo široce dostupné a zejm. v zemích tzv. východního bloku, v němž byly možnosti

jiného kulturního vyžití často omezené, poskytovala televize svým divákům asi nejvýznamnější a vítanou příležitost k odreagování (při sledování sportovních a zábavných pořadů, seriálů aj.). Protože v období, kterým se O. Bláha zabýval, neexistovaly ve střední a východní Evropě soukromé televizní stanice a vysílání jednotlivých státních televizí bylo centrálně řízeno a cenzurováno, byl i jazyk televize relativně málo progresivní, resp. jeho přirozený charakter byl mírně zastřen. To ale nemohlo zastavit vývojový pohyb v komunikačních a jazykových normách, který vyplynul ze samotné povahy televize jako média. Podobně jako jinde (v západní Evropě, v USA apod.) přispěla televize k obecnému snížení schopnosti uživatelů jazyka diferencovat svůj jazykový projev podle jeho funkce, k posílení neformálního charakteru veřejné komunikace, k rozšíření funkčního pole substandardních variet jazyka a v neposlední řadě i k zintenzivnění kontaktů mezi jazyky.

Na problematiku kontaktů mezi jazyky byl zacílen příspěvek Juraje Glovni (Nitra), který vycházel z autorova dlouholetého výzkumu jazyka Slováků v srbské Vojvodině a zabýval se statutem a podobami spisovné slovenštiny v médiích zdejších Slováků. Počet uživatelů slovenštiny se ve Vojvodině v současnosti pohybuje kolem 52 000 – jde o potomky vystěhovalců (převážně z jižního Slovenska), kteří před 270 lety kolonizovali část území, opuštěného nedlouho předtím Turky. Slovenština má v prostředí vojvodinských Slováků významné etnoidentifikační funkce, které poněkud zpomalují pronikání srbismů. Typické rysy slovenštiny se však přesto vytrácejí – mizí rytmičké krácení, diftong *ô* se mění v *ó*, měkké *l* expanduje do pozic *l* středního (*telefón*, *literatúra*) a v psaných textech, např. v periodikách *Hlas ľudu* a *Rovina*, se slovenština přizpůsobuje dominující srbštině a postupně se stává hybridním jazykem. Nápadné je to ve změně rodové charakteristiky některých slov (nově *ten auto*, *muzej*, *antibiotik*), v přehodnocování významu prefixů (*utratiť* je jak „ztratit“, tak „porodit dítě“) i sufixů (*cukrárna* „cukrovar“), ve změnách valence sloves i dalších slovních druhů (*vládnout mestom* „městu“; *mesto je známe po čokoládách* „vyrábějí se tam“), v expanzi pasivních konstrukcí a ve ztrátě kongruence některých číslovek. Srbismy přirozeně a nejsnadněji pronikají do lexika (*ajvar* „zeleninová pomazánka“, *babura* „svinka, suchozemský koryš“, *emise* „televizní vysílání“, *koristiť* „využívat“, *pokrajina* „oblast“, *zaintrigovať* „zaujmout“) a též do kolokability slov a do frazeologie (*ani za živú hlavu* „za žádnou cenu“, *strhnúť šaty* „svléknout je“, *zle se nám píše* „bude s námi zle“).

Stanisław Gajda (Opole) položil na počátku svého příspěvku provokativní otázku, zda je možno v současných podmínkách komunikace mluvit o „smrti spisovného jazyka“. Na materiálu jazyka „klasických“ i elektronických médií ukázal, jak současný euroamerický neoliberalismus (nenáležitě zaměňovaný se smyslem pro demokracii) a dále technologizace, individualizace jazyka a triumf „popkultury“ působí, že v jazykové kultuře a lingvistice vítězí popis jazyka nad úsilím o jeho normování. Někdejší relativně stabilní spisovné jazyky, které byly

ve slovanském prostředí vybudovány většinou v průběhu 19. století a které měly významné symbolické funkce, se rozpadají na malé, nezkoordinované „jazyky“ dílčí. S tím je v rámci konkrétních národních jazyků spojeno stírání jejich původní hierarchické struktury – jednotlivé variety národního jazyka se rozplývají v proměnlivém a vnitřně málo strukturovaném prostoru jednotlivých diskursů (politickém, zábavním, facebookovém aj.) a vzniká jakési kontinuum etnického jazyka, který je možno užít prakticky vždy a všude.

Třetí den konferenčního jednání byl otevřen přednáškou Božo Ćoriće (Bělehrad), který se zaměřil na slootovornou stránku jazyka současných srbských médií. Kolektiv uživatelů srbštiny je na rozdíl od kolektivu chorvatského méně citlivý na přejaté jazykové prvky, včetně přejatých prefixoidů a sufixoidů. V publicistickém stylu srbštiny je v současnosti velmi produktivní sufixoid *-izacija*, užitý ve formacích jako *EYзaиja* „rozšiřování vlivu Evropské unie“, *иpакизaиja* „proměna politické situace, připomínající vývoj v Iráku“, *мepкeлизaиja* „rozšiřování politických koncepcí německé premiérky A. Merkelové“ nebo *тaблoидизaиja*. Pozoruhodné je posilování produktivity přechylovací přípony *-ova*, užívané tam, kde pohlaví označované osoby nevyplývá z křestního jména (např. když se v textu křestní jméno nevyskytuje) – vedle podob *Мepкeл*, *Клинтoн* se v takovém případě vyskytují i podoby příjmení i *Мepкeлoвa*, *Клинтoнoвa*. Vyskytují se i jiné sufixy s potenciálem vyjadřovat rod, např. *-кa* (*Гoјкoвичкa* „manželka Gojkoviće“), někdy i v kombinaci s posesivním sufixem *-ин* (*Тачepкин peцeпт* „recept M. Thatcherové na řešení nějaké politické situace“). Podobně jako v češtině je i v současné srbštině produktivní sufixoid *-иjaдa* (*бaлoниjaдa* „přehlídka horkovzdušných balónů“, *бициклиjaдa* „cyklistická akce“) a též univerbizace (*нeонскa цeв* „neonová trubice“ > *нeонкa*).

Aleksandar Milanović (Bělehrad) se ve svém referátu zabýval proměnami publicistického stylu v současné srbštině, a to zejm. se zřetelem k prostředkům syntaktické kondenzace – na řadě jevů dokumentoval postupující kolokvializaci novinářské srbštiny, tj. její sbližování s běžně mluveným jazykem. Jako významný též pro strukturní proměny srbštiny se v materiálu, který A. Milanović sebral a komentoval, jevil nápadný ústup infinitních slovesných tvarů, patrný v srbštině i šířeji – z publicistických textů se vytrácejí přechodníky typu *дoдaвши* nebo *тврдећи* (podobně jako už dříve v češtině a v dalších slovanských jazycích), které jsou pravidelně užívány jen v stereotypních formulích (např. v černé kronice), ale také infinitiv, který se stává okrajovým jazykovým prostředkem, konzervovaným v různých ustálených spojeních (*Vратити се, или остати?*) nebo užívaným expresivně.

Veljko Brborić (Bělehrad) referoval o proměnách pravopisu a šířeji grafického záznamu srbštiny v současných veřejných textech – především v publicistice, ale také na reklamních billboardech, informativních cedulích aj. Srbský pravopis, kodifikovaný poprvé v r. 1923, dále v r. 1960 a naposledy v r. 1993 (s novelizací

r. 2010), je např. ve srovnání s pravopisem českým poměrně nekomplikovaný. I přesto se však současný úzus, v němž se volně doplňuje cyrilice i latinka, jeví jako dost rozkolísaný. Na řadě příkladů (a především fotografií „z terénu“) ukázal V. Brborić hlavní tendence v současném srbském pravopise – v cyrilské variantě se např. dává přednost spíše transliteraci než transkripci (píše se tedy *Феррари* „Ferrari“ nebo *uПхоне* „iPhone“), v obou variantách pravopisu je nápadná expanze velkých písmen nad meze jejich původního užívání a asi po vzoru pravopisu anglického (např. jistý oblíbený druh pečiva se prodává pod značkou *Moj Slatki Svet*) a k viditelným posunům došlo i ve způsobu dělení slov, v němž se nyní stále méně respektují hranice slabik. Přinejmenším zmíněnou tendenci k nadužívání velkých písmen lze pozorovat i v textech českých, stejně jako fakt, že se obecně věnuje pravopisu menší pozornost než dříve.

Zajímavé doklady o tom, jaký vliv má dnes velmi hojně překládání na podobu jazyka ve veřejně prezentovaných textech, snesl ve své přednášce Vojko Gorjanc (Lublaň). Právě slovinština je jako „malý“ slovanský jazyk předurčena k tomu, aby byla jazykem silně překladovým (tato tradice ve slovinském prostředí ostatně sahá hluboko do 16. století až k Primoži Trubarovi, překladateli evangelia, Lutherova *Malého katechismu* a církevních řádů). V. Gorjanc sebral a analyzoval velké množství jazykového materiálu z produkce slovinské tiskové kanceláře – šlo o překlady a rozvedení anglických a německých originálů agenturních zpráv, poskytovaných televizi *RTV Slovenija*, tištěným periodikám *Delo* a *Dnevnik* a zpravodajskému portálu *24ur.com*. Časový tlak, provázející novinářskou práci, se podepisuje na tom, že zprávy velmi často až příliš věrně tlumočí cizojazyčné struktury, zejm. syntaktické – v případě televizního a rozhlasového zpravodajství je to vidět hlavně v ranním a dopoledním vysílání (odpoledne jsou už často zprávy vysílány ve zkorigované podobě). Některé chyby v překladu konkrétních slov se tradí dlouhou dobu, např. v titulcích filmů (angl. *art direction* přeložené do slovinštiny jako *režija* místo náležitého *scenografija*; *cinematography* přeloženo jako *kinematografija* místo náležitého *fotografija*) i jinde (viz např. překlad angl. *billion*, které bývá i do češtiny překládáno jako *bilion* místo náležitého *miliarda*). V. Gorjanc však svůj příspěvek shrnul konstatováním, že hojně překládání současné slovinštině celkově spíš prospívá – zejm. pomáhá posilovat její stylistickou diferencovanost.

Kina Vačkova (Šumen) se ve své přednášce zabývala konfrontací stylových proměn, které nazvala přímo „stylistickou revolucí“, v současném bulharském a českém mediálním diskursu. Na řadě příkladů dokumentovala postupující kolokvializaci publicistického stylu v obou jazycích, posilování jeho kontextové a situační vázanosti, jež se na půdě bulharštiny – jazyka se silnou účastí izolačního momentu v typologické charakteristice – projevuje např. ve stírání formálních (gramatických) signálů o tom, co je agens a co patiens výpovědi. Ná-

padným znakem kolokvializace bulharštiny v médiích jsou také proměny slovo-tvorné struktury slov (oslabuje se původně diferencované užívání derivačních sufixů) a samozřejmě i proměny v té části lexika, která nemá systémový charakter, a přizpůsobuje se proto velmi snadno tendencím šířeji společenským (sem patří např. neutralizace původně slangových nebo expresivních lexémů, které se nyní používají i v oficiální komunikaci).

Tématem příspěvku Nadky Nikolové (Šumen) byl purismus v bulharském tisku z doby národního obrození, tj. zejm. ve 40. až 60. letech 19. století, kdy se značně rozšířily komunikační možnosti bulharské inteligence (hojnější tisk knih a periodik). V této době bulharské jazykové společenství zároveň opouštělo značně archaickou církevní slovanštinu, která původně plnila funkci kulturního jazyka Bulharů, ale která byla pro formující se novou bulharštinu vzorem. Zvláštní pozornost věnovala N. Nikolova jazykové praxi i názorům zakladatele bulharské publicistiky G. Rakovského, zejm. v jeho listu *Dunavski lebed*, a též jazykové kritice, která se objevovala na stránkách významného bulharského týdeníku *Cari-gradski vestnik*. Hlavním tématem tehdejších diskusí byla především otázka, zda má být dána přednost symbolickým hodnotám spisovného jazyka (a zda tedy mají Bulhaři kodifikovat a užívat jazyk obdobný řecké *kathareuse*), nebo komunikativním funkcím jazyka (tj. založit novodobou spisovnou bulharštinu na jazyce běžně mluveném) – z těchto názorových pozic se pak odvíjelo pojetí jednotlivých jazykových problémů, např. otázka členu v novodobé bulharštině.

Diana Ivanova (Plovdiv) se ve svém příspěvku pokusila na základě popisu charakteristických rysů jazyka současných bulharských médií vystihnout kontury „jazykového vkusu epochy“. Podoba politického diskurzu v přenosech z parlamentu, publicistických referátů o veřejném životě i jazyk televizních show svědčí o postupující kolokvializaci veřejné komunikace, kterou lze nejvýrazněji pozorovat v lexiku. Zde se odehrávají procesy internacionalizační, dále terminologizace (často na slangovém či argotovém základě) i determinologizace, značnou roli má neologizování a jazyková hra – např. termínem *Цецомобил* (podle iniciál uživatele) byl označován oficiální vůz někdejšího bulharského ministra vnitra Cvetana Cvetanova. Komunikační strategie, manifestované jazykem, preferují přímost pojmenování nad taktem. Faktory vnějazykové a vnitrojazykové zajímavě korelují např. v rozvoji a šíření tzv. feminativu, přechýleného pojmenování pro ženské vykonavatelky nějakého zaměstnání nebo funkce (*бодигартка, деканка, президентка* aj.).

Velkým významem, který má internet a Facebook pro zachování malých jazyků, konkrétně horní a dolní lužické srbštiny, se zabýval Fabian Kaulfürst (Chóšebuz/Cottbus). Zdůraznil psychologické výhody internetu jako média, které umožňuje operativně komunikovat odkudkoli a kamkoli a které zároveň svým z podstaty neformálním charakterem přispívá k tlumení obav, že se uživatel, jenž

dobře nezná svůj (první či druhý) jazyk, zesměšní před komunikačními partnery. Na velmi bohatém materiálu z rozvíjejícího se dolnolužickosrbského Facebooku F. Kaulfürst ukázal, že velmi běžným jevem v lužickosrbských diskusních místnostech je střídání kódů (v závislosti na tématu rozhovoru) a že i někteří rodilí Němci, pokud mají možnost naučit se od přátel základům lužické srbštiny, užívají v tomto prostředí pravidelně určitých slov a frází. Horní a dolní lužická srbština se objevují i v blížících různých kulturních institucích, hudebních a tanečních skupin apod.

Anja Pohončowa (Budyšin) se zabývala aktuálními problémy v oblasti tvoření slov (a obecněji v oblasti pojmenování), které jsou tématem jazykových okének, vysílaných lužickosrbským rozhlasem. Protože lexikum musí operativně reagovat na aktuální komunikativní potřeby, objevuje se právě zde velmi často potřeba vhodně „přeložit“ některý nový německý termín – tak např. za něm. *Facebook-Seite* je místo přirozeně vzniklého (dolnolužickosrbského) kompozita *facebookstrona* vhodné doporučit a zavést spojení *facebookowa strona*, místo termínu *trekingkoleso* (z něm. *Trekkingrad*) termín *trekingowe koleso*, za něm. termín *Absacker* „poslední sklenička alkoholu (doslova: na žuchnutí)“ se v rozhlasových okénkách navrhuje *poslednja škleňčka*, za *Brückentag* „pracovní den mezi svátkem a jiným dnem pracovního klidu“ *mošćikowy dzeń*, jméno oblasti typické (zaplavenými) jámami po dolování uhlí *Lausitzer Seeland* se nově překládá jako *Łužiska jězorina* a vedle toho se komentují a hodnotí termíny vzniklé ze zkratk (připomínající často ekvivalenty v češtině) jako *pdf-ka*, *mp-trójka*, *SMS-ka*, *LED-owka/LED-ka* nebo *FKK-owc* „nudista, příznivec Freikörperkultur (FKK)“.

V závěrečné přednášce zasedání se Jana Šolčina (Budyšin) věnovala statutu a podobám spisovné horní lužické srbštiny v moderních médiích, zejm. na internetu. Internet nabízí – např. vedle hornolužickosrbské Wikipedie, která měla v květnu 2014 celkem 8 190 hesel, a vedle blogů, které se věnují i otázkám jazyka⁴ – možnosti šíření hornolužickosrbských e-knih, včetně učebnic a dalších materiálů k přípravě na zkoušky k získání certifikátu o kompetenci v lužické srbštině. Značný význam mají také zvuková média (např. CD *Serbsce lochko*, umožňující zvládnout běžné každodenní slovní obraty). Desiderátem zůstává jednak srbský internetový vyhledávač, jednak (a to zejm.) didaktický portál, který by soustřeďoval všechny pomůcky potřebné k vybudování a udržení dobré kompetence v horní a dolní lužické srbštině u jejich mluvčích.

Mezinárodní konference *Ślowjanske spisowne rěče a medije* byla vítaným příspěvkem k „aktualizaci“ údajů o fungování současných slovanských jazyků a zčásti i k tomu, aby mohly být odhaleny některé jejich vývojové paralely, vznikající díky „globalizačnímu“ účinku moderních médií. Veškeré příspěvky vyjdou ještě letos ve zvláštním čísle časopisu *Łětopis*, který vydává Srbský institut v Budyší-

⁴ Komentáře k jazyku se objevují např. *Piwarč's Weblog*. On-line: <https://piwarc.wordpress.com/> [cit. 11. 11. 2014]

ně – v čísle má být otištěn i stručný přehled dějin Komise pro spisovné jazyky při Mezinárodním komitétu slavistů z pera jednoho z jejích nejvýznamnějších členů, prof. S. Gajdy.

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
ondrej.blaha@upol.cz

Zdenka Rusínová jubilující

Petr Malčík

V letošním roce, konkrétně 13. června, oslavila své sedmdesáté páté narozeniny emeritní profesorka českého jazyka na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity Zdenka Rusínová. Ostravská rodačka po maturitě úspěšně vykonala přijímací řízení na brněnské filozofické fakultě, kde následně začala studovat českou a ruskou filologii. Mezi její učitele patřili například Václav Machek, Jaroslav Bauer či Arnošt Lamprecht. Posledně jmenovaný také z pozice vedoucího zaštilil její novátorskou dialektologickou diplomní práci, zaměřenou na nářečí rodného kraje, kterou v roce 1961 úspěšně obhájila. Následně byla přijata coby asistentka do svazku fakulty a o tři roky později přibyl k názvu její pracovní pozice atribut „odborná“. V roce 1966 předložila rozšířenou verzi své diplomní práce jako práci rigorózní a rok poté získala titul PhDr.

Ve stejné době se rozhodla rozšířit své poznání slovtvorby adjektiv v češtině, majíc již diachronní průpravu z předchozích let. K tomuto úkolu přistoupila společně s životem protřelejší kolegou Dušanem Šlosarem, čímž vznikl dlouholetý vědecký tandem, vyznačující se vysokým pracovním nasazením a filologickou akribií. Společně zkoumali slovtvornou produktivitu abstrakt z diachronního hlediska, ovšem pak se jejich společné cesty historickou slovtvorbou rozdělily. Zdenka Rusínová obrátila svoji pozornost k slovtvorbě adverbii; tento zájem vyvrcholil po sumě článků monografií, která se stala její prací doktorskou a na jejímž základě jí byl v roce 1985 udělen titul CSc.

Zdánlivě epizodní spolupráci tohoto tandemu v oblasti historické slovtvorby vyvažuje součinnost na poli pedagogicko-badatelském – při výuce češtiny pro cizince. V roce 1969 společně sepsali skripta *Základní kurs češtiny pro cizince*, která se po tři desítky let řadí k nejoblíbenějším učebním pomůckám oboru. Svědčí o tom i skutečnost, že byla několikrát reeditována. Zdenka Rusínová se pustila do výuky češtiny se spektakulárním zápalem již v šedesátých letech minulého století a tento entuziasmus v ní přetrval téměř až do pádu bývalého režimu.

Z dlouholeté výuky morfologie a slovtvorby pro našince pregraduálních i postgraduálních studijních programů vytěžila Zdenka Rusínová nejprve dva nadmíru zajímavé učební texty. Jedním z nich jsou *Problémy současné české morfologie*, vydané poprvé v roce 1974 a následně pak ještě několikrát pod ekvivalentním názvem, které posloužily jako základna pro kapitolu o morfologii v *Příručce*

mluvnici češtiny (1995). Tu autorka navíc koeditovala. Novátorské podněty, mezi které můžeme zařadit třeba netradiční klasifikaci českých sloves či důkladnou materiálovou znalost substantivní deklinace, přispěly k neobyčejné popularitě této brněnské mluvnice. Druhý text vyšel poprvé v roce 1978 pod názvem *Tvoření slov v současné češtině*. Teoreticky v něm autorka vyšla ze slovotvorné teorie Miloše Dokulila, kterou domýšlela a cizelovala, a to i za přispění výsledků svých dalších výzkumů. Stejně jako morfologicky orientovaný text posloužila tato studie jako základna pro zpracování téměř kopy hesel v publikaci *Encyklopedický slovník češtiny* (2002), jimiž Zdenka Rusínová navlékla další z perel na náhrdelník svých badatelských úspěchů. Kromě výše zmíněných textů sepsala Zdenka Rusínová další podnětnou morfologickou práci, kterou poté předložila jako práci habilitační. Úspěšně ji obhájila v polovině první pětiletky nového režimu; tiskem však vyšla až s bezmála dvacetiletým zpožděním (ve výboru z jejího díla *Pokušení struktury*, 2011), v důsledku čehož zůstala širší odborné veřejnosti téměř neznámá. Na zhodnocení reflexe tohoto díla nedozrál tedy ještě čas.

Neopominutelnou oblast jubilantčina vědeckého zájmu tvoří také výuka strukturalistických a poststrukturalistických lingvistických teorií, jíž se věnovala téměř dvacet let. V současné době rozmyšlí a precizuje text shrnující podněty a myšlenky, ke kterým za dobu výuku dospěla; její kolegové a žáci ho s netrpělivostí očekávají.

Rozsah našeho bilančního článku nemůže pojmut všechny úspěchy, jimiž by se Zdenka Rusínová mohla pyšnit (ale ze své vrozené skromnosti se příliš nepyšní). Kolegové i posluchači ji znají jako vynikající, obětavou a laskavou pedagožku, skvělou společnici i moudrou ženu ochotnou poskytnout radu, nikoli však nevyžádanou. Přejeme jí do dalšího tříčtvrtěstoletí pevné zdraví, bystrou mysl a dostatek jejího nenapodobitelného smyslu pro humor.

Mgr. Petr Malčík
Ústav českého jazyka
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita
Arna Nováka 1/1
602 00 Brno
petrmalcik@yahoo.com

Bohemica Olomucensia

roč. 6 (2014)

č. 3/4

Redakce:

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.

Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.

doc. PhDr. Karel Komárek, Ph.D.

prof. PhDr. Tomáš Kubíček, Ph.D.

PhDr. Jan Schneider, Ph.D.

Technické zpracování: Jitka Bednaříková

Příspěvky prošly dvojím anonymním recenzním řízením.

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup

e-mail: vup@upol.cz

e-shop: www.e-shop.upol.cz

Adresa redakce:

Katedra bohemistiky Filozofické fakulty UP v Olomouci

Křížkovského 10, 771 80 Olomouc

tel.: 585 633 173

e-mail: ondrej.blaha@upol.cz

Olomouc 2014

MK ČR E 18600

ISSN 1803-876X

Vychází 4× ročně